

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

**ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΗΘΙΚΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»**

**Η έννοια του δικαίου στην Καντιανή «Μεταφυσική των Ηθών» με
έμφαση στο πολιτειακό δίκαιο**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

του

Χρήστου Σ. Αρχοντή

Δικηγόρου

Διπλωματούχου Τμήματος Νομικής Σχολής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
(1984)

Επιβλέπων Καθηγητής: Παύλος Κλιματσάκης, Δρ. Φιλοσοφίας

Συνεπιβλέποντες: - Παναγιώτης Ν. Πανταζάκος, Διευθυντής του
Δ.Δ.Π.Μ.Σ.- Καθηγητής Φιλοσοφίας του Τμήματος Φ.Π.Ψ. του Ε.Κ.Π.Α.,
- Αναστασία Δημητρακοπούλου, Δρ. Φιλοσοφίας

Καλαμάτα, Ιανουάριος 2018

Λέξεις Κλειδιά:	Ηθική φιλοσοφία, Πολιτική φιλοσοφία, Φιλοσοφία δικαίου, Εμμάνουελ Καντ, Κριτική του πρακτικού λόγου, Μεταφυσική των ηθών, Νομικός θετικισμός, Αυστηρό δίκαιο, Ασαφές δίκαιο Θετικό δίκαιο, Κατηγορική προστακτική
Λέξεις Κλειδιά (Μετάφραση):	Moral philosophy, Political philosophy, Doctrine of right Immanuel Kant, Critique of practical reason, Metaphysics of morals, Legal positivism, Strict right, Ambiguous right, Positive law, Categorical imperative

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	13
Από την γνώση στον πρακτικό λόγο.....	13
1.1. Η νεότερη φιλοσοφία πριν από τον Καντ	13
1.2. Αφετηρίες της καντιανής γνωσιοθεωρίας.....	17
1.3. Στοιχεία της καντιανής γνωσιοθεωρίας.....	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	36
Αρχές της πρακτικής φιλοσοφίας του Καντ	36
2.1. Η αμιγής ηθική φιλοσοφία ως μεταφυσική των ηθών.....	36
2.2. Αγαθή βούληση και καθήκον	37
2.3. Από την λαϊκή ηθική στην μεταφυσική των ηθών	42
2.4. Θεμελιακές έννοιες της μεταφυσικής των ηθών.....	45
2.5. Αυτονομία και ελευθερία.....	49
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	53
Το περιεχόμενο της μεταφυσικής των ηθών.....	53
3.1. Προκαταρτικές διακρίσεις	53
3.2. Σχέση του επιθυμητικού με την προαίρεση και την βούληση.....	55
3.3. Ορολογία της μεταφυσικής των ηθών	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ.....	67
Το πολιτειακό δίκαιο	67
4.1. Από το φυσικό στο έλλογο δίκαιο	67
4.2. Καθολική αρχή του δικαίου.....	69
4.3. Το πολιτειακό δίκαιο	74
4.4. Έννομες συνέπειες της πολιτικής ένωσης	80
4.5 Περί της σχέσεως του πολίτη προς την πατρίδα του και την αλλοδαπή	88
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	92

Εισαγωγή

Στην παρούσα διπλωματική εργασία ασχολούμαστε με το πολιτειακό δίκαιο στην φιλοσοφία του Καντ και, συγκεκριμένα, με το πώς αυτό παρουσιάζεται από τον φιλόσοφο στο πρώτο μέρος της *Μεταφυσικής των Ηθών (ΜτΗ)*. Στόχος της εργασίας μας είναι να εκθέσουμε την θεωρία του φιλοσόφου σχετικά με το πολιτειακό δίκαιο αναλυτικά και με σαφήνεια, ακολουθώντας τα λογικά βήματα τα οποία ο ίδιος πραγματοποιεί στο αναφερθέν έργο. Αποδεικνύεται ωστόσο ότι ο στόχος αυτός προϋποθέτει αρκετή προενασχόληση με την φιλοσοφία του Καντ, τόσο την θεωρητική όσο και την πρακτική, ώστε να μπορεί κανείς να ακολουθήσει την εννοιολογία και τους συλλογισμούς που αναπτύσσονται. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να γνωρίσουμε πρώτα τις βασικές αρχές της θεωρητικής και της πρακτικής φιλοσοφίας του Καντ, προτού να μεταβούμε στην ίδια την *ΜτΗ* και στο ιδιαίτερο κεφάλαιο περί πολιτειακού δικαίου.

Η παρουσίασή μας της πολιτειακής θεωρίας του Καντ επιδιώκει να την αναδείξει ως μια έλλογη θεωρία περί δικαίου και πολιτείας, η οποία αντιδιαστέλλεται προς τις συνήθειες για εκείνη την εποχή εμπειριστικές θεωρίες περί φυσικού δικαίου (Χομπς, Λοκ κ.λπ.). Τούτο σημαίνει ότι την όλη αντίληψη περί δικαίου και πολιτείας διεύθυνει μια ιδέα του λόγου, η ιδέα της ενωμένης βούλησης των πολιτών. Το κράτος θα φανεί ότι αποτελεί, κατά την άποψη του Καντ, πραγμάτωση της ελευθερίας: περαιτέρω ότι το ίδιο το δίκαιο καθορίζει τους κανόνες της ελευθερίας στο πλαίσιο του κράτους, οι οποίοι είναι οι νόμοι του δικαίου. Στην πραγματικότητα εύκολα διαφαίνεται ότι οι καντιανές ιδέες είναι πολύ κοντά στις κυρίαρχες περί πολιτείας ιδέες του καιρού μας. Ας σημειωθεί ακόμα ότι η ανάλυσή μας θα βασισθεί στα κείμενα του Καντ, ενώ χρησιμοποιούμε και την δευτερεύουσα βιβλιογραφία επιβοηθητικά και συμπληρωματικά για την αποσαφήνιση εννοιών και συλλογισμών.

Αφιερώνουμε το πρώτο κεφάλαιο στην διερεύνηση των βασικών όρων της φιλοσοφίας του Καντ εν γένει, ώστε να οδηγηθούμε ομαλά στην πρακτική του φιλοσοφία και ειδικότερα στην μεταφυσική των ηθών, στο πλαίσιο της οποίας συναντούμε την καντιανή αντίληψη περί δικαίου. Διαπιστώνουμε αρχικά (1.1) ότι η καντιανή φιλοσοφία συνιστά ορόσημο της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας, διότι συνθέτει τα προηγούμενά της γνωσιοθεωρητικά ρεύματα, τον εμπειρισμό και τον ορθολογισμό. Και τα δύο αυτά ρεύματα στηρίζονται στην αυτοσυνειδησία, η οποία αποτελεί τόσο

το θεμέλιο των εμφύτων ιδεών όσο και το κριτήριο της εμπειρική γνώσης. Ο σκεπτικισμός του Χιουμ έρχεται ωστόσο να ταραξεί την βεβαιότητα τόσο της μεταφυσικής όσο και της εμπειρικής γνώσεως και αφύπνισε, ως γνωστόν, τον Καντ ως προς την δυνατότητα θεμελιώσεως αντικειμενικής γνώσεως.

Μεταβαίνουμε στην συνέχεια στην εξέταση των αφετηριών της καντιανής γνωσιοθεωρίας (1.2). Η κατανόηση των βασικών όρων της γνωσιοθεωρίας του φιλοσόφου είναι απαραίτητη για να γίνει κατανοητός ο πρακτικός λόγος ο οποίος θεμελιώνει την μεταφυσική των ηθών. Προκειμένου να ανταπεξέλθει στον σκεπτικισμό του Χιουμ, ο Καντ προέβη στην λεγόμενη «κοπερνίκεια αντιστροφή», κατά την οποία ως κέντρο και παραγωγός της διαδικασίας της γνώσεως αναγνωρίζεται το υποκείμενο. Αυτό συνεπάγεται ότι το υποκείμενο διαθέτει έναν *a priori* γνωσιοθεωρητικό εξοπλισμό, τον οποίο εφαρμόζει στα περιεχόμενα της κατ' αίσθησιν αντιλήψεως. Το υποκείμενο παράγει τα γνωσιακά του αντικείμενα. Τα πράγματα είναι τέτοια όπως δομούνται από τον γνωσιοθεωρητικό εξοπλισμό του υποκειμένου (εποπτείες, νόηση, λόγος) και υπακούουν ως φαινόμενα στους όρους της συγκρότησής τους. Η φιλοσοφία του Καντ, καθ' όσον θεωρεί την πραγματικότητα ως κάτι που εξαρτάται από την γνώση μας, είναι ιδεαλιστική. Είναι όμως και ρεαλιστική καθ' όσον θεωρεί ότι κάθε φαινόμενο έχει ως αιτία του την ανεξάρτητη από εμάς πραγματικότητα των πραγμάτων καθ' εαυτά.

Στην συνέχεια παρουσιάζουμε τα στοιχεία της καντιανής γνωσιοθεωρίας (1.3). Το βασικό γνωσιοθεωρητικό ερώτημα από το οποίο εκκίνησε ο Καντ αφορά στην δυνατότητα των *a priori* συνθετικών κρίσεων· τέτοιες είναι, επί παραδείγματι, οι προτάσεις των μαθηματικών, οι οποίες καθίστανται δυνατές επί τη βάση των *a priori* εποπτειών του χώρου και του χρόνου. Οι καθαρές αυτές εποπτείες αποτελούν *a priori* μορφές της αισθητικότητας, δεν ανήκουν δηλαδή στο περιεχόμενο των αισθήσεων, αλλά στο υποκείμενο που αισθάνεται. Σε αντιδιαστολή προς την παθητικότητα της αισθήσεως, η νόηση διακρίνεται από αυτενέργεια. Είναι εξοπλισμένη με *a priori* έννοιες, τις κατηγορίες, οι οποίες παίζουν συνθετικό ρόλο επί των εντωμεταξύ σχηματισθεισών εποπτειών, ώστε να προκύψει η παράσταση κάποιου αντικειμένου. Οι κατηγορίες είναι συνθετικές λειτουργίες που υπάγουν τις αισθητηριακές εποπτείες σε μια περαιτέρω ενότητα· τις υπάγουν επί παραδείγματι υπό την συνθετική λειτουργία της έννοιας της ουσίας ή της αιτίας. Το υποκείμενο αρχίζει με τον τρόπο αυτό να αποκτά τις έννοιες των πραγμάτων. Ο Καντ ταυτίζει επομένως τον ορίζοντα

της γνώσης με τον ορίζοντα της υποκειμενικότητας. Τέλος, εξετάζουμε την έννοια του λόγου από γνωσιοθεωρητική άποψη. Ο λόγος αποτελεί το ύψιστο ενοποιητικό πλαίσιο της γνώσεως. Η νόηση προσφέρει στον λόγο τις εν τω μεταξύ σχηματισθείσες έννοιες, προκειμένου αυτός να τις υπάγει σε απόλυτες ή ύψιστες αρχές. Με τον τρόπο αυτό η γνώση συγκροτείται ως ένα πλήρως ενοποιημένο σύστημα που εκκινεί από την εμπειρία και καταλήγει σε καθολικές αρχές των αντικειμένων της εμπειρίας. Ο Καντ διαπιστώνει ότι υπάρχουν τρεις ιδέες του Λόγου (Θεός, ψυχή και κόσμος ως ολότητα – τα αντικείμενα της μεταφυσικής), στις οποίες δεν αντιστοιχεί καμία αισθητηριακή παράσταση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι κρίσεις που αφορούν τα αντικείμενα αυτά να οδηγούνται σε αντινομίες, αντιφάσεις και παραλογισμούς. Η θεωρητική γνώση αυτών των αντικειμένων καθίσταται ως εκ τούτου αδύνατη.

Στο δεύτερο κεφάλαιο μεταβαίνουμε πλέον στην πρακτική φιλοσοφία του Καντ, αποσκοπώντας να παρουσιάσουμε αναλυτικά εκείνες τις έννοιες που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε τι είναι η μεταφυσική των ηθών. Κατ' αρχάς (2.1), παρουσιάζουμε το ίδιο το ερώτημα περί μιας αμιγούς ηθικής φιλοσοφίας, την οποία ο Καντ αντιλαμβάνεται ως μεταφυσική των ηθών, διότι δεν αφορά απλώς *a priori* πρακτικά αξιώματα, αλλά το πώς η αγαθή βούληση εκφράζεται στην αρετή και το δίκαιο. Στη συνέχεια (2.2.) διαπιστώνουμε ότι η έννοια της αγαθής βούλησης συνδέεται με την έννοια του καθήκοντος, διότι η βούληση είναι αγαθή όταν πράττουμε από καθήκον και όχι απλώς από εξωτερική συμφωνία με αυτό. Η δε πράξη που πηγάζει από καθήκον αντλεί την ηθική της αξία όχι από το αποβλεπόμενο αντικείμενο, αλλά από τον υποκειμενικό γνώμονα, ο οποίος καθορίζει την πράξη. Όταν η πράξη είναι ηθική, ο υποκειμενικός γνώμονας συμφωνεί με τον πρακτικό νόμο, ο οποίος ισχύει καθολικώς και αντικειμενικά. Ουσία του καθήκοντος είναι το να πράττουμε από σεβασμό για τον πρακτικό νόμο και όχι με βάση κάποιο άλλο κίνητρο. Σε αυτή την περίπτωση η βούληση είναι αγαθή και η αξία της απόλυτη. Ωστόσο, ο άνθρωπος περιπίπτει σε μια φυσική διαλεκτική, καθώς διχάζεται ανάμεσα στις εντολές του καθήκοντος και στην πλήρωση των αναγκών και επιθυμιών του. Αναδύεται η ανάγκη, ο ανθρώπινος νους να αναζητήσει τις πηγές της πρακτικής του αρχής, με στόχο να διαλύσει την αμφιβολία στην οποία περιπίπτει.

Η εν λόγω μελέτη σημαίνει την μετάβαση από την λαϊκή ηθική στην μεταφυσική των ηθών (2.3.), στην οποία πρέπει να αναζητηθούν οι ηθικές αρχές: εκεί

θα θεμελιωθούν και τότε μόνον μπορούν να εκλαϊκευθούν. Η αρετολογία και η θεωρία δικαίου αποσκοπούν στην διά του λόγου παραγωγή μεταφυσικών α ριοτι αρχών περί του ηθικού νόμου, της υποχρέωσης, του καθήκοντος και του δικαίου. Η αναγκαιότητα μια μεταφυσικής των ηθών προκύπτει από το ότι όποια πρακτική φιλοσοφία δεν στηρίζεται σε α ριοτι αρχές είναι αθεμελίωτη. Καθώς συχνά διαπιστώνεται ότι οι υποκειμενικοί μας γνώμονες μπορεί να διαφωνούν προς τον ηθικό νόμο, πρέπει αυτός να λάβει την μορφή μιας προσταγής με κατηγορικό χαρακτήρα. Αυτή είναι η κατηγορική προσταγή που δηλώνει ότι πρέπει να συμμορφώνεται κανείς με την καθολικότητα του νόμου. Η κατηγορική προσταγή είναι συνθετική πρόταση α ριοτι, διότι συμπλέκει με αναγκαιότητα και αντικειμενικότητα την ανεξάρτητη από κάθε κλίση βούληση με την πράξη, οπότε φανερώνει την βούληση ως αυτόνομη. Όπως προκύπτει για την θεωρία του δικαίου, τα έλλογα όντα δύνανται να νομοθετούν και να υποτάσσονται στο ίδιο τους τον νόμο.

Ο Καντ συνδέει την αυτονομία με την ιδέα της ελευθερίας (2.4.) Κάθε έλλογο ον δίδει τον νόμο στον εαυτό του, εφ' όσον αισθάνεται ελεύθερο. Ελεύθερος δεν είναι κανείς υπό την έννοια ότι η εμπειρική του φύση δεν υπόκειται στην αναγκαιότητα, αλλά *παρά* την φυσική αναγκαιότητα. Περαιτέρω, η ιδέα της ελευθερίας αναφέρεται σε έναν νοητό κόσμο, πέραν των ορίων του αισθητού, η ύπαρξη του οποίου αποτελεί ηθικό αίτημα. Η ελευθερία έχει το πεδίο της στον νοητό κόσμο, όπου ανήκουν όλα τα έλλογα όντα, και αποτελεί προαπαιτούμενο για την απόκτηση της ηθικότητας. Άρα, η ελευθερία αποτελεί το θεμέλιο μιας βούλησης που αυτονομείται.

Στο τρίτο κεφάλαιο μεταβαίνουμε στην ίδια την μεταφυσική των ηθών. Κατ' αρχάς και στο πλαίσιο προκαταρκτικών εννοιών (3.1.) επισημαίνουμε ότι, κατά τον Καντ, και η φυσική επιστήμη, πέραν των γενικών εμπειρικών της αρχών, πρέπει να διαθέτει και α ριοτι αρχές, που συνιστούν την μεταφυσική της φυσικής επιστήμης. Οι ηθικοί ωστόσο νόμοι, τόσο της αρετής όσο και του δικαίου ισχύουν ως νόμοι, μόνον εφ' όσον είναι θεμελιωμένοι α ριοτι, οπότε είναι αναγκαίοι. Ένα σύστημα γνώσης βάσει α ριοτι αρχών ονομάζεται «μεταφυσική». Καθ' όσον η πρακτική φιλοσοφία έχει ως αντικείμενό της την ελευθερία και τους νόμους της, αντιστοιχεί σε αυτήν μια μεταφυσική των ηθών. Οι εν λόγω α ριοτι αρχές εξασφαλίζουν στο πρακτικό πεδίο την δυνατότητα μιας καθολικής νομοθεσίας, άρα μιας γνήσιας ηθικής. Την συστηματική διάρθρωση της *MtH* ανάγει ο Καντ στην διάκριση ανάμεσα σε καθήκον

και υποχρέωση. Το πρώτο αποτελεί έναν αναγκαίο νόμο για την βούληση, ο οποίος παρουσιάζει μια πράξη ως αντικειμενικώς αναγκαία· η δεύτερη συνάπτει υποκειμενικά τον νόμο με τον λόγο, ο οποίος καθορίζει την προαίρεση, ώστε εν τέλει να πράξει κάποιος. Η συμφωνία μιας πράξης με τον νόμο, ανεξαρτήτως του υποκειμενικού κινήτρου, καλείται νομιμότητα, ενώ η συμφωνία μιας πράξης με τον νόμο που υποκινείται από σεβασμό προς τον νόμο καλείται ηθικότητα.

Στο υπόλοιπο μέρος του τρίτου κεφαλαίου (3.2.) αναπτύσσουμε την ορολογία της μεταφυσικής των ηθών, άνευ της οποίας δεν μπορεί να κατανοηθεί η θεωρία του Καντ για το πολιτειακό δίκαιο. Σύμφωνα με τον Καντ, η ηθική και το δίκαιο αφορούν την σχέση του επιθυμητικού με τον λόγο και τις εν γένει διανοητικές δυνάμεις του ανθρώπου. Από την άποψη του επιθυμητικού, ηδονή και λύπη αποτελούν κίνητρα και αιτίες των πράξεων. Το επιθυμητικό μπορεί όμως και να αυτοκαθορίζεται. Τότε καλείται «προαίρεση», εφ' όσον αποσκοπεί σε κάποιο ενδιαφέρον, και «βούληση» όταν αποσκοπεί στην πραγμάτωση καθολικών αρχών· πρόκειται τότε για τον «πρακτικό λόγο». Προκειμένου μια πράξη να είναι ηθική, πρέπει, κατά την εκτέλεση της, ο γνώμων της προαίρεσης να συμφωνεί με τις καθολικές αρχές της βούλησης. Όταν υπάρχει συμφωνία, προκύπτουν νόμοι του δικαίου και της ηθικής. Όταν τέτοιοι νόμοι αναφέρονται σε πράξεις, ανεξαρτήτως της υποκειμενικής πεποιθήσεως του πράττοντος, ονομάζονται νόμοι του δικαίου. Όταν ο σεβασμός στους νόμους καθορίζει το πράττειν του υποκειμένου, έχουμε να κάνουμε με ηθικούς νόμους. Ο Καντ επισημαίνει ότι η ελευθερία στο πλαίσιο του πρακτικού λόγου αναδεικνύει την ύπαρξη μιας καθαρής, όχι εμπειρικά καθοριζόμενης, βούλησης, εντός της οποίας έχουν την πηγή τους οι ηθικοί νόμοι.

Εκ των αναφερθέντων προκύπτει η βασική ορολογία της μεταφυσικής των ηθών, την οποία παρουσιάζουμε στην συνέχεια (3.3.). Την υποχρέωση αντιλαμβάνεται ο Καντ ως αναγκαιότητα μιας ελεύθερης δράσης υπό μian κατηγορική προστακτική του λόγου. Καθήκον όμως είναι η πράξη στην οποία κάποιος υποχρεώνεται ή και εξαναγκάζεται. Πρόσωπο καλεί ο Καντ το υποκείμενο εκείνο του οποίου οι πράξεις είναι επιδεκτικές καταλογισμού, ενώ πράγμα είναι εκείνο στο οποίο τίποτε δεν μπορεί να καταλογισθεί. Πράξη καλείται μια ενέργεια, εφ' όσον υπόκειται σε νόμους της υποχρέωσης. Μια πράξη είναι καταλογίσιμη. Δίκαιη ή άδικη είναι μια πράξη, εφ' όσον είναι σύμφωνη ή αντίθετη με κάποιο καθήκον. Νόμος είναι μια πρόταση που περιέχει μια κατηγορική προστακτική

(εντολή). Καταλογισμός είναι η κρίση, μέσω της οποίας κάποιος θεωρείται ως ο πρόξενος μιας ενέργειας, οπότε αυτή τότε καλείται πράξη και υπόκειται σε νόμους. Ποινή είναι η συνέπεια που υφίσταται κάποιος όταν παραβαίνει το καθήκον.

Το τέταρτο και μεγαλύτερο κεφάλαιο αυτής της εργασίας είναι αφιερωμένο στο κυρίως θέμα μας, το πολιτειακό δίκαιο. Οι εισαγωγικές παρατηρήσεις του Καντ αφορούν την διάκριση ανάμεσα στο φυσικό και το έλλογο δίκαιο (4.1.). Επισημαίνουμε ότι με την θεωρία του περί ελλόγου δικαίου ο Καντ απορρίπτει το φυσικό δίκαιο, που βασίζεται στον εμπειρισμό, στηρίζει το δίκαιο στον λόγο και θεμελιώνει μια καθαρή θεωρία περί δικαίου. Σύμφωνα με τον Καντ, οι κανόνες που υπαγορεύουν τα καθήκοντά μας δεν προκύπτουν από την εμπειρία, αλλά από τον ηθικό και δικαιοπρακτικό λόγο, οπότε η ερμηνεία τους πρέπει να έχει υπερβατολογική αφετηρία. Η έννοια του δικαίου αφορά μόνον τις εξωτερικές πρακτικές σχέσεις ενός προσώπου προς ένα άλλο, εφόσον οι πράξεις τους μπορούν να επηρεασθούν αμοιβαίως. Στο δίκαιο σημασία έχει μόνον εάν η πράξη έλαβε χώρα σύμφωνα με έναν νόμο και σύμφωνα με το καθήκον που αυτός συνεπάγεται, ενώ δεν λαμβάνονται υπ' όψιν οι σκοποί που επιδιώκουν οι συμβαλλόμενοι, όταν ακολουθούν τον νόμο. Ο Καντ εν τέλει καλεί το δίκαιο σύνολο των όρων υπό τους οποίους η προαίρεση ενός μπορεί να ενωθεί με την προαίρεση ενός άλλου σύμφωνα με ένα καθολικό νόμο ελευθερίας.

Ο Καντ προβαίνει και στον καθορισμό μιας καθολικής αρχής του δικαίου (4.2). Θεωρεί ότι κάθε πράξη είναι δίκαιη, όταν ο γνώμονας της συνεπάγεται ότι η ελευθερία της προαίρεσης ενός μπορεί να συνυπάρξει με την ελευθερία κάθε άλλου, σύμφωνα με έναν καθολικό νόμο. Προκύπτει έτσι ο καθολικός νόμος του δικαίου: πράττε έτσι από εξωτερική άποψη, ώστε η ελεύθερη χρήση της προαίρεσής σου να μπορεί να συνυπάρχει με την ελευθερία καθενός σύμφωνα με έναν νόμο ισχύοντα για όλους. Οι άδικες πράξεις ενός αποτελούν εμπόδια της ελευθερίας, παρακωλύουν την ελευθερία των άλλων, οπότε συνεπιφέρουν έναν καταναγκασμό που αντίκειται στην αδικία αυτή. Καθώς ο καταναγκασμός αντίκειται σε άδικες πράξεις είναι δίκαιος. Ο Καντ διακρίνει περαιτέρω ανάμεσα σε αυστηρό και αμφίσημο δίκαιο. Το πρώτο εννοείται ως η δυνατότητα ολοσχερούς αμοιβαίου καταναγκασμού, ο οποίος συνάδει με την ελευθερία του καθενός σύμφωνα με καθολικούς νόμους: είναι το δίκαιο υπό στενή έννοια, το μη αναμειγμένο με ηθικολογικές παραινήσεις, το οποίο εδράζεται στην αρχή της χρήσης εξωτερικού καταναγκασμού. Το αμφίσημο δίκαιο είναι

υποτιθέμενο δίκαιο μέσω επιείκειας ή ανάγκης. Η αμφισημία του στηρίζεται στο ότι υπάρχουν περιπτώσεις όπου δεν μπορεί να ορισθεί δικαστής για να επιφέρει μια απόφαση.

Εισερχόμεθα κατόπιν στο πολιτειακό δίκαιο (4.3). Σύμφωνα με τον Καντ, ως δημόσιο δίκαιο χαρακτηρίζεται το σύνολο των νόμων που πρέπει να κοινοποιηθούν σε όλους για να επιφέρουν την έννομη κατάσταση. Το δίκαιο πρέπει λοιπόν να είναι δημοσιοποιημένο. Το αναφερθέν σύνολο των νόμων καλείται «σύνταγμα» και αφορά έναν λαό, δηλαδή ανθρώπους που αλληλεπιδρούν και χρειάζονται την έννομη κατάσταση υπό μία βούληση που θα τους ενώνει. Το σύνταγμα μπορεί να πηγάσει μόνο από τη γενική ενωμένη βούληση του λαού μέσω μιας πράξης που ονομάζεται «πρωταρχικό συμβόλαιο». Πριν από αυτό υπάρχει η φυσική κατάσταση, την οποία ο Καντ αντιλαμβάνεται ως στερούμενη δικαίου. Οι άνθρωποι πρέπει να εξέλθουν από την φυσική κατάσταση μέσω μιας έλλογης a priori ιδέας, η οποία καθιστά αναγκαία την νομοθετική εξουσία και το κράτος. Κράτος θεωρεί ο Καντ την ένωση ενός πλήθους ανθρώπων που υπάγονται σε νόμους του δικαίου. Σύμφωνα με την ιδέα του κράτους, υπάρχουν τρεις εξουσίες σε αυτό: η κυρίαρχη εξουσία (νομοθέτης), η εκτελεστική εξουσία (κυβερνήτης) και η δικαστική εξουσία (δικαστής). Η νομοθετική εξουσία ανήκει μόνον στην ενωμένη βούληση του λαού. Το δίκαιο προέρχεται απ' αυτήν, οπότε δεν μπορεί να βλάπτει κανένα μέλος της μέσω των νόμων. Οι αναφερόμενες τρεις εξουσίες αλληλοσυμπληρώνονται για την ολοκλήρωση του πολιτεύματος· ταυτόχρονα είναι αλληλουποτεταγμένες, ώστε καμία να μην σφετερίζεται την λειτουργία της άλλης. Κυβερνήτης του κράτους είναι κάποιο ηθικό ή φυσικό πρόσωπο που ασκεί την εκτελεστική εξουσία· πρόκειται για τον διαχειριστή του κράτους. Ο κυρίαρχος στο κράτος, ο νομοθέτης, δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα και κυβερνήτης, διότι ο κυβερνήτης υπόκειται στον νόμο και είναι υπόχρεος στον κυρίαρχο. Μέσω των τριών εξουσιών το κράτος κερδίζει την αυτονομία του και αυτοσυντηρείται σύμφωνα με νόμους της ελευθερίας. Σωτηρία του κράτους σημαίνει την κατάσταση της μέγιστης συμφωνίας του πολιτεύματος με τις αρχές του δικαίου, όπως αυτές προκύπτουν από τον λόγο.

Στην συνέχεια (4.4.) αναλύουμε τις κατά τον Καντ έννομες συνέπειες της πολιτικής ένωσης. Ο Καντ επισημαίνει πρώτον ότι ο υπήκοος, ως πολίτης ενός κράτους, δεν πρέπει να διερευνά την προέλευση της κυρίαρχης εξουσίας, ωσάν να επρόκειτο για αμφισβητούμενο δικαίωμα. Καθ' όσον κάποιος είναι ήδη υπήκοος, άρα

ενταγμένος σε ένα κράτος, έχει ήδη εγκαθιδρυθεί μια ενωμένη βούληση. Η ανώτατη εξουσία δεν μπορεί ως εκ τούτου να αμφισβητηθεί από ένα άτομο. Ο πολιτικός νόμος είναι ιερός και απαραβίαστος· και μόνον η αμφισβήτηση της ισχύος του συνιστά έγκλημα. Κατά της εκτελεστικής εξουσίας, όταν αυτή δρά αντίθετα στους νόμους, ο υπήκοος δικαιούται να αντιτάξει ενστάσεις, όχι όμως να προβάλλει αντίσταση. Καθώς μόνον με την υποταγή σε μια ενωμένη νομοθετική βούληση είναι δυνατή μια έννομη κατάσταση, δεν έχει νόημα η αντίσταση εναντίον του νομοθετούντος κυριάρχου του κράτους. Ο Καντ θεωρεί ότι μια μεταβολή ενός παρεκβατικού κρατικού πολιτεύματος, η οποία ενίοτε μπορεί να είναι και αναγκαία, μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο από τον ίδιο τον νομοθέτη ηγεμόνα με μεταρρύθμιση, η οποία θα αφορά μόνον στην εκτελεστική εξουσία. Εάν κάποτε λάβει χώρα επιτυχημένη επανάσταση και εγκαθιδρυθεί ένα νέο πολίτευμα, οι υπήκοοι του νέου πολιτεύματος, παρότι αυτό προέκυψε μέσω παράνομης ενέργειας, υποχρεούνται να συμμορφωθούν σε αυτό και να γίνουν καλοί πολίτες. Από τα δικαιώματα του ανώτατου άρχοντα προκύπτουν τα περαιτέρω δικαιώματα της κρατικής οικονομίας, των δημόσιων οικονομικών και της αστυνομίας, η οποία μεριμνά για την δημόσια ασφάλεια. Στα δικαιώματα του ανώτατου κυβερνήτη συμπεριλαμβάνονται επίσης το δικαίωμα της κατανομής των αξιωμάτων, της απονομής τίτλων και το δικαίωμα τιμωρίας και απονομής χάριτος.

Ο Καντ κλείνει το κεφάλαιο για το πολιτειακό δίκαιο με παρατηρήσεις περί της εννόμου σχέσεως του πολίτη προς την πατρίδα του και την αλλοδαπή (4.5.). Πατρίδα είναι η επικράτεια εκείνη της οποίας οι κάτοικοι είναι συμπολίτες, χωρίς να χρειάζεται να προβούν σε μια ιδιαίτερη έννομη πράξη, άρα βάσει της γεννήσεώς τους. Ο πολίτης μιας πατρίδας έχει το δικαίωμα της αποδημίας, διότι το κράτος δεν μπορεί να τον κρατήσει ως κυριότητά του. Ως προς τα δυνατά πολιτεύματα, ο Καντ επισημαίνει ότι οι αναφερθείσες τρεις εξουσίες πηγάζουν από την έννοια της πολιτείας εν γένει και αντανακλούν τρεις σχέσεις της ενωμένης βούλησης του λαού με την ιδέα του αρχηγού του κράτους. Η σχέση της κρατικής εξουσίας επί της βουλήσεως του λαού μπορεί να λάβει τρεις μορφές: είτε ένας κυβερνά όλους στο κράτος είτε κυβερνούν ενωμένοι μερικοί, που είναι ίσοι μεταξύ τους, είτε κυβερνούν όλοι μαζί τον καθένα. Ο Καντ επισημαίνει ότι, ως προς την ρύθμιση του δικαίου στο κράτος, το απλούστερο πολίτευμα, το αυτοκρατορικό, είναι το καλύτερο, αλλά και το πιο επικίνδυνο για τον λαό, διότι μπορεί να διαφθαρεί σε δεσποτισμό. Παρατηρεί

επίσης ότι το νομοθετικό σώμα πρέπει να μεταρρυθμίζει το υφιστάμενο κρατικό πολίτευμα, ώστε αυτό να εναρμονίζεται καλύτερα με την ιδέα του πρωταρχικού συμβολαίου, ώστε ο λαός να μπορεί να παραμένει ενωμένος. Η συντακτική εξουσία έχει καθήκον να προσαρμόσει την διακυβέρνηση όσο το δυνατόν περισσότερο σε εκείνη την πρωταρχική ιδέα, ώστε να προκύψει η πολιτεία εντός της οποίας κυριαρχεί η έλλογη ιδέα που καθιστά την ελευθερία αρχή του δικαίου της πολιτείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Από την γνώση στον πρακτικό λόγο.

1.1. Η νεότερη φιλοσοφία πριν από τον Καντ

Το φιλοσοφικό κίνημα του γερμανικού ιδεαλισμού κυριάρχησε στην Γερμανία στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Στο πλαίσιο αυτού του κινήματος συναντάμε αφενός μια κριτική των φιλοσοφικών συστημάτων της νεότερης φιλοσοφίας που προηγήθηκαν (ορθολογισμός και εμπειρισμός) και, αφετέρου, την εισαγωγή νέων εννοιών με στόχο την επίλυση των ερωτημάτων που εντωμεταξύ ετέθησαν. Η πρώτη μεγάλη μορφή του γερμανικού ιδεαλισμού ήταν ο Καντ,¹ ο οποίος πρώτος επιχείρησε με την κριτική του φιλοσοφία να συνθέσει τα φιλοσοφικά ρεύματα του ορθολογισμού και εμπειρισμού. Ως σημαντικότεροι επίγονοι του Καντ αναδείχθηκαν οι Φίχτε, Σέλλινγκ και Χέγκελ, οι μεγάλοι ιδεαλιστές φιλόσοφοι, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να αγνοήσουμε τους σημαντικότερους στοχαστές, Ράινχολντ, Μάιμον και Γιακόμπι.

Κατ' αρχάς θα αναφερθούμε σύντομα στο φιλοσοφικό κλίμα που επικρατούσε πριν την εμφάνιση της καντιανής φιλοσοφίας. Στο πλαίσιο του μεσαιωνικού κόσμου συναντάμε την αντίθεση ανάμεσα στην πίστη και την γνώση, στο ενθάδε και το επέκεινα, στο πεπερασμένο και το άπειρο· το μεν πρώτο αντιστοιχούσε στον φυσικό και ψυχικό κόσμο του ανθρώπου (ένα πεδίο που ο άνθρωπος καλείται να υπερβεί), το δε δεύτερο αφορά στο όντως όν, το αληθές, δηλαδή τον Θεό· τούτος θεωρείται ότι αποκαλύπτεται στην διδασκαλία της χριστιανικής θρησκείας. Κατά την περίοδο της Αναγέννησης παρατηρείται μια τάση συγκερασμού ανάμεσα στο ενθάδε με το επέκεινα, υπό την έννοια μιας συμφιλίωσης του ανθρώπου με τον ενθαδικό κόσμο. Το ανθρώπινο πνεύμα αρχίζει, όπως και στην αρχαιότητα, όταν εμφανίστηκε για πρώτη φορά η φιλοσοφία, να αντιλαμβάνεται την γνώση ως μέσον υπέρβασης της αντίθεσης ανάμεσα στην υποκειμενική νόηση και την αντικειμενική πραγματικότητα. Ό,τι προσλαμβάνει ο άνθρωπος με τις αισθήσεις (το καθ' έκαστον) το μετατρέπει σε έννοιες (καθολικότητες), ενώ επίσης αρχίζει να προσεγγίζει τον Θεό ως πνεύμα που

¹ Την θέση ότι ο Καντ ανήκει στον Γερμανικό Ιδεαλισμό, υποστηρίζει ο Παύλος Κλιματσάκης στο έργο του, *Συστηματική Εισαγωγή στον Γερμανικό Ιδεαλισμό*. Καντ, Φίχτε, Σέλλινγκ, Χέγκελ, Αθήνα, εκδ. Ροές, 2010, ο οποίος θεωρεί τη φιλοσοφία του Καντ μια πρώτη προσπάθεια να θεμελιωθεί η «ενότητα της εμπειρικής με την εννοιολογική συνείδηση», θεωρεί με άλλα λόγια το έργο του Καντ σαν βάση της θεματικής ιστορίας του Γερμανικού Ιδεαλισμού.

ενοικεί στην καρδιά του (κυρίως στο πλαίσιο του προτεσταντισμού), οπότε αίρεται εκείνη η αντίληψη κατά την οποία ο Θεός νοείται ως απολύτως απροσπέλαστος και ολοκληρωτικά υπερβατικός.

Εξαιτίας των αναφερθεισών εξελίξεων αναγεννάται η φιλοσοφία ως αυτενεργός νόηση, ως ελεύθερη εννοιακή σύλληψη της πραγματικότητας. Στην αρχαιότητα η φιλοσοφία προκύπτει ως υπέρβαση της μυθολογικής συνείδησης, ως μετάβαση από τον μύθο στον λόγο. Στην νεότερη εποχή η φιλοσοφία προκύπτει όταν το πνεύμα συνειδητοποιεί τις δυνάμεις του, την ικανότητά του να νοήσει την αλήθεια και να προσεγγίσει το άπειρο. Ως εκ τούτου, η νεότερη φιλοσοφία είναι κυρίως φιλοσοφία περί της γνώσεως, γνωσιοθεωρία. Οι φιλόσοφοι μέχρι τον Καντ γράφουν συνήθως πραγματείες περί του νου και περί της γνώσεως του ανθρώπου. Η φιλοσοφική συνείδηση των νεότερων χρόνων αναπτύχθηκε με δύο τρόπους: πρώτον, ως *εμπειρισμός*, ως θεωρία που υποστηρίζει ότι η πηγή και τα συστατικά της ανθρώπινης γνώσης προέρχονται από την εμπειρία την αποκτώμενη διά των αισθήσεων, και δεύτερον, ως *ορθολογισμός*, ως θεωρία που υποστηρίζει ότι η γνώση πηγάζει από τη νόηση, τον ορθό λόγο. Ο εμπειρισμός αναγορεύει σε κριτήριο της αλήθειας τις αισθητηριακές αντιλήψεις, ενώ ο ορθολογισμός την αυτονομία της νόησης. Αμφότερα πάντως τα ρεύματα αυτά έχουν ως κοινή αφετηρία την γνωστική ικανότητα του ανθρώπου, την επίγνωση ότι η αυτοσυνειδησία αποτελεί ουσιώδη συνιστώσα της αλήθειας, ότι η γνώση είναι ουσιαστικά αυτοσυνειδησία. Αργότερα τα ρεύματα αυτά δέχονται μεν την κριτική του *σκεπτικισμού* (κυρίως από τον Hume),² αλλά η πορεία της νεότερης φιλοσοφίας ολοκληρώθηκε με την ενοποίηση των αναφερθέντων φιλοσοφικών ρευμάτων στο πλαίσιο του γερμανικού ιδεαλισμού.

Από την άποψη του περιεχομένου, κατά την νεότερη εποχή ο ορθολογισμός παρήγαγε την μεταφυσική, η δε εμπειρική γνώση τις επιστήμες. Η μεταφυσική αξιώνει μια κατανόηση του κόσμου η οποία προϋποθέτει *a priori* όρους, τις λεγόμενες «έμφυτες ιδέες», ενώ η εμπειρία από την πλευρά της αξιώνει να αναγνωρίζεται ως κριτήριο της αλήθειας των συλλογισμών του ανθρώπου· οι συλλογισμοί πρέπει δηλαδή να επιβεβαιώνονται από την εμπειρία. Ο συγκερασμός των δύο ρευμάτων, του ορθολογισμού και του εμπειρισμού, κατέστη αναγκαίος όταν η νόηση, η οποία μέχρι τότε αναγνώριζε μόνο έμφυτες ιδέες, άρχισε να συνειδητοποιεί ότι οι ιδέες της

² Ο σκεπτικισμός ως φιλοσοφική τάση ασχολείται κυρίως με τη γνώση και τη δυνατότητά της. Αμφισβητεί την πιστότητα και την ορθότητα της γνώσεως, θεωρώντας ότι ο άνθρωπος δεν δύναται να αποκτήσει έγκυρη γνώση.

οφείλονται στην εσωτερική εμπειρία του νοούντος υποκειμένου, οπότε η μεταφυσική αρχίζει να αποδέχεται την εμπειρία. Η δε εμπειρική γνώση δεν παραμένει καθηλωμένη στα κατ' αίσθησιν δεδομένα, αλλά επιδιώκει να κατακτήσει το καθ' όλου, π.χ. υπό την μορφή φυσικών νόμων. Η εμπειρική γνώση δεν στηρίζεται αποκλειστικά και μόνο στην διά των αισθήσεων αντίληψη, αλλά αναζητεί καθολικότητες, έννοιες· υπ' αυτήν δε την άποψη έχει τον ίδιο στόχο με την μεταφυσική.

Κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα παρατηρούνται σημαντικές αντιθέσεις μεταξύ των φιλοσόφων στους κόλπους της μεταφυσικής. Ο Καρτέσιος, ο αρχηγός της νεότερης φιλοσοφίας εν γένει, υποστήριξε ότι η γνώση εκκινεί από το νοεόν, το οποίο περιέχει εγγενείς, έμφυτες ιδέες. Ο νους επιχειρεί κατά την διαδικασία της γνώσεως να σχηματίσει σαφείς και διακριτές έννοιες και, όταν διαμορφώνει τέτοιες έννοιες, αποκλείεται να σφάλει. Ο νους επιχειρεί να οικοδομήσει τη γνώση κατά το πρότυπο της ευκλείδειας γεωμετρίας. Ο Καρτέσιος εξακριβώνει δύο ουσίες για τα δημιουργημένα όντα, την εκτατή και την νοούσα ουσία. Τα φυσικά και υλικά όντα κατανοούνται από τον Καρτέσιο ως εκτατά· αυτό είναι το βασικό τους γνώρισμα. Από τα εκτατά όντα διακρίνονται σαφώς τα όντα που νοούν. Ο Καρτέσιος θεωρεί ότι η διάκριση ανάμεσα στην εκτατή και την νοούσα ουσία είναι σαφής και επομένως αληθής. Ο προκύπτων οντολογικός δυισμός απετέλεσε πρόβλημα για τους διαδόχους του Καρτέσιου. Αργότερα, ο Σπινόζα υποστήριξε ότι η νοούσα και η εκτατή ουσία δεν μπορούν να νοούνται ως αυθύπαρκτες και αυτοτελείς οντότητες. Δέχεται ότι όλα τα όντα συνιστούν μια ενιαία ουσία εν Θεώ. Βλέπει τον Θεό και την φύση ως δύο ονόματα του ίδιου πράγματος, της θεμελιώδους ουσίας (ο όρος «substantia» δηλώνει αυτό που υπόκειται, την υποκειμένη σε όλα ουσία). Το αληθές, το Απόλυτο ταυτίζεται με την μία ουσία, κατηγορήματα (γνωρίσματα) της οποίας είναι η νόηση και η έκταση. Αληθώς υπάρχει μόνον η απόλυτη ενότητα της ουσίας, η οποία συμπίπτει με το όντως ον, τον Θεό. Τα πεπερασμένα όντα συνιστούν απλώς τρόπους (modi), τροποποιήσεις των κατηγορημάτων της μίας καθολικής ουσίας.

Στο πλαίσιο της φιλοσοφίας του εμπειρισμού ο Λοκ αναδεικνύεται ως ηγετική μορφή. Ο φιλόσοφος αυτός επιχειρεί να εξηγήσει την καταγωγή και εγκυρότητα των εννοιών («ιδεών», όπως τις ονομάζει). Ο Λοκ δεν πιστεύει ότι η αλήθεια ανευρίσκεται με τις μεθόδους των μαθηματικών και της μεταφυσικής, αλλά αφαιρετικό τω τρόπω από την εμπειρία, από την αντίληψη των αισθητών όντων. Οι έννοιες προκύπτουν κατ' αρχάς ως απλές ιδέες στο πλαίσιο της αισθητηριακής

αντιλήψεως· προϋούσης της αφαιρετικής διαδικασίας προκύπτουν όλο και καθολικότερες έννοιες. Ωστόσο, ο Λοκ ανεπιγνώστως δικαιώνει την αυτοσυνειδησία και την πρόσληψη της πραγματικότητας απ' αυτήν, καθώς την καθιστά κριτήριο ανεύρεσης της αλήθειας. Όταν κάποιος ισχυρίζεται ότι η αλήθεια κατακτάται εμπειρικά, ουσιαστικά αποδίδει στην ίδια τη συνείδηση το κριτήριο της αλήθειας, διότι η συνείδηση είναι εκείνη που κρίνει περί της συμφωνίας των εννοιών της με τα αισθητά πράγματα.

Ορθολογισμός και εμπειρισμός αποπειρώνται, αν και οι προσπάθειες τους βαρύνονται από μονομέρεια, να εξηγήσουν το φαινόμενο της γνώσεως. Όπως και στην αρχαιότητα η δυνατότητα του ανθρώπου να γνωρίσει την αλήθεια έμελλε να τεθεί εν αμφιβόλω μέσω του αρχαίου σκεπτικισμού, το ίδιο συνέβη και στην νεότερη φιλοσοφία. Στην αρχαιότητα ο σκεπτικισμός παρουσιάζεται κριτικός και αναιρετικός απέναντι στις δογματικές φιλοσοφίες του στωικισμού και του επικουρισμού. Ο μεν στωικισμός πρέσβευε και πάλι την ανωτερότητα του ορθού λόγου, ο δε επικουρισμός έδιδε τα πρωτεία στις αισθήσεις. Ο σκεπτικισμός της νεότερης εποχής στρέφεται εναντίον της εμπειρικής γνώσεως, αλλά αμφισβητεί και το νοήμα των καθολικών εννοιών. Ο Χιουμ, ο κατ' εξοχήν αντιπρόσωπος του σκεπτικισμού της νεότερης εποχής, αξίωσε ότι τα μόνα πράγματα που μπορούμε να γνωρίσουμε είναι οι «εντυπώσεις» και οι «ιδέες», όπως τις αποκαλεί, οι οποίες αφορούν τον κόσμο της εμπειρίας μας, και τις οποίες διαθέτουμε χάρη στις αισθήσεις μας. Έστω ότι παρατηρώ ένα λεμόνι πάνω στο τραπέζι· η εικόνα του χρώματός του, η παράσταση του σχήματός του, η εμπειρία της μυρωδιάς που εκπέμπει ή της γεύσης που νιώθω δοκιμάζοντάς το, όπως και κάθε άλλη επίσης παράσταση ή εμπειρία που προκαλείται μέσα μου, καθώς το παρατηρώ, συνιστούν ό,τι ο Χιουμ ονομάζει «εντυπώσεις». Τις ίδιες όμως εικόνες, εμπειρίες ή παραστάσεις που σχημάτισα για το λεμόνι, ενόσω το παρατηρούσα, έχω μέσα μου και μετά, όταν δεν έχω μπροστά μου πλέον το λεμόνι, υπό μια άλλη όμως ιδιότητα· όχι πλέον ως εντυπώσεις, αλλά ως ιδέες. Στο πλαίσιο της διδασκαλίας του Χιουμ, εντυπώσεις είναι οι κατ' αίσθησιν εικόνες, παραστάσεις ή οι εμπειρίες των πραγμάτων· ιδέες είναι οι εικόνες, οι παραστάσεις ή οι εμπειρίες των πραγμάτων που αναλογιζόμαστε, χωρίς τα πράγματα να είναι ενώπιον μας. Ωστόσο οι άνθρωποι, όπως υποστηρίζει ο Χιουμ, δεν περιορίζονται σε ό,τι πραγματικά μπορούν να γνωρίσουν, δηλαδή στις εντυπώσεις και τις ιδέες που υπάρχουν μέσα τους, αλλά προχωρούν σε εικασίες. Μια τέτοια εικασία είναι η αρχή της αιτιότητας, σύμφωνα με την οποία οι ίδιες αιτίες προκαλούν τα ίδια

αποτελέσματα, καθ' όσον υποτίθεται ότι μεταξύ αιτίας και αποτελέσματος υπάρχει αναγκαίος δεσμός. Απ' αυτήν την έννοια προκύπτει στις επιστήμες η μέθοδος της επαγωγής, σύμφωνα με την οποία από τις επιμέρους παρατηρήσεις των γεγονότων στην φύση μπορούμε να διατυπώνουμε νόμους που προδικάζουν ότι τα ίδια γεγονότα θα επαναληφθούν. Πρόκειται, όπως κρίνει ο Χιουμ, για αυθαίρετους ισχυρισμούς, διότι μεταξύ συγκεκριμένης αιτίας και συγκεκριμένου αποτελέσματος δεν μπορούμε να παρατηρήσουμε κανέναν αναγκαίο δεσμό. Επομένως, τόσο η αρχή της αιτιότητας όσο και η μέθοδος της επαγωγής δεν μπορούν να δικαιολογηθούν κατά τρόπο που να μην επιδέχεται αμφισβήτηση, οπότε μοιραία ολόκληρο το οικοδόμημα της γνώσης καταρρέει, αφού στηρίζεται στην αρχή της αιτιότητας και την μέθοδο της επαγωγής.

1.2. Αφετηρίες της καντιανής γνωσιοθεωρίας

Μεταβαίνουμε τώρα στην παρουσίαση των βασικών εννοιών της καντιανής γνωσιοθεωρίας, άνευ των οποίων δεν είναι δυνατόν να κατανοηθεί η δυνατότητα του ανθρώπινου λόγου να είναι πρακτικός. Επί της ιδέας του πρακτικού λόγου βασίζεται η ηθική φιλοσοφία και η φιλοσοφία του δικαίου στον Καντ. Ο Καντ επιχείρησε να θεμελιώσει μια γνωσιοθεωρία στο πλαίσιο της οποίας ενοποιούνται ο ορθολογισμός και ο εμπειρισμός. Πρόκειται για την λεγόμενη *κριτική* φιλοσοφία για την προέλευση της γνώσης, κατά την οποία η γνώση είναι το προϊόν της σύνθεσης της ενέργειας της διάνοιας και της αισθητικότητας.³ Είναι γνωστό, ότι η αμφισβήτηση της βεβαιότητας της γνώσης των εμπειρικών επιστημών, την οποία εισήγαγε ο σκεπτικισμός του Χιουμ, έθεσε τον Καντ μπροστά σε ένα μεγάλο πρόβλημα. Ο Καντ εκτιμούσε βαθιά τις επιστήμες, τόσο τα καθαρά μαθηματικά όσο και τις εμπειρικές επιστήμες· ως εκ τούτου, ο σκεπτικισμός του Χιουμ κατέστη γι' αυτόν το έναυσμα της προσπάθειάς του για μια νέα γνωσιοθεωρία, η οποία, αφενός μεν, θα προστάτευε το κύρος της επιστήμης, και, αφ' ετέρου, θα αναδείκνυε τον άνθρωπο ως ελεύθερο και αυτόνομο όν. Ο Καντ επιχείρησε «να εναρμονίσει τον θεωρητικό λόγο, που καθορίζει μόνον το αντικείμενο και την έννοιά του, με τον πρακτικό λόγο, που ασχολείται με τις επιλογές που προσδίδουν νόημα στην ανθρώπινη ύπαρξη».⁴

Προκειμένου να ανταπεξέλθει στον σκεπτικισμό του Χιουμ ο Καντ επισήμανε ότι η εμπειρία, ως γνωσιακή διαδικασία, προϋποθέτει δύο όρους: τον παρατηρητή, το

³ Άρεντ Χ. *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Καντ*, μτφ. Β. Ρωμανός, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2008, σελ. 15-16.

⁴ Βαλλιάνος, Π. *Φιλοσοφία στην Ευρώπη: Νεότερα και σύγχρονα ρεύματα* (19ος-20ος αιώνας), Εθνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2004, σελ. 30

υποκείμενο της γνώσεως, και το παρατηρούμενο, δηλαδή το αντικείμενο της παρατήρησης και της γνώσης. Η γνώση κάποιου πράγματος ή κάποιου φαινομένου αποτελεί σύνθεση του γνωσιακού υποκειμένου, με το γνωσιακό αντικείμενο. Όταν υπάρχει κάποιο αντικείμενο παρατήρησης, υπάρχει κατ' ανάγκην και κάποιος που το παρατηρεί. Με άλλα λόγια, ο κοινός νους δεν αντιλαμβάνεται ότι κατά την διαδικασία απόκτησης γνώσης, το υποκείμενο παίζει ενεργητικό ρόλο· συνεισφέρει δηλαδή στην γνώση του αντικειμένου και δεν το προσλαμβάνει άμεσα και παθητικά. Όπως αναφέρθηκε, ο Χιουμ υπέθετε ότι κατά την εσωτερική μας παρατήρηση συναντάμε απλώς παραστάσεις ή ιδέες· έπρεπε, ωστόσο, να συνειδητοποιήσει ότι η εσωτερική παρατήρηση αποκαλύπτει και τον παρατηρητή, το υποκείμενο. Ο Καντ ονομάζει τον εσωτερικό αυτόν παρατηρητή «υπερβατικολογική συνείδηση»· θεωρούσε δε ότι, κάθε φορά που αποσπώ ένα κομμάτι του εαυτού μου για να το παρατηρήσω, πρέπει να υπάρχει, πέρα από το κομμάτι αυτό, ένα άλλο κομμάτι του εαυτού μου που παρατηρεί. Η συνείδηση είναι, με άλλα λόγια, πάντοτε ενότητα του υποκειμενικού με το αντικειμενικό στοιχείο. Ωστόσο, το υποκείμενο της γνώσεως, υπερβαίνει την παρατήρηση, την καθιστά αντικείμενό του και αποσπάται απ' αυτήν.⁵

Εφόσον μιλάμε για εμπειρική γνώση, προκύπτει το περαιτέρω ερώτημα πώς μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι οι αισθητηριακές αντιλήψεις ανταποκρίνονται στην αλήθεια, ότι η γνώση μας είναι αληθής. Σύμφωνα με την κλασική άποψη, την προερχόμενη από τον Αριστοτέλη, αλήθεια είναι η αντιστοιχία της έννοιας προς την πραγματικότητα.⁶ Το κριτήριο περί του ότι μια κρίση που διατυπώσαμε είναι αληθής είναι η κρίση, η απόδοση δηλαδή ενός κατηγορήματος στο υποκείμενο της πρότασής μας, να συμφωνεί με την πραγματικότητα (π.χ. η κρίση ότι η αμυγδαλιά είναι φυλλοβόλο δέντρο είναι αληθής, επειδή αντιστοιχεί στην πραγματικότητα, ενώ, αντίθετα, η κρίση ότι πρωτεύουσα της Ελλάδας είναι η Θεσσαλονίκη είναι ψευδής). Όλες οι κρίσεις που εκκινούν από την εμπειρία αφορούν όντα που αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις. Αν δεν είχαμε όραση να βλέπουμε, όσφρηση να μυρίζουμε, ακοή να ακούμε, κ.ο.κ., δεν θα μπορούσαμε να δούμε το χρώμα σ' ένα λουλούδι, να το μυρίσουμε, για να διαπιστώσουμε το άρωμά του ή να νιώσουμε την απαλότητα των πετάλων του. Εμπειριστικά μιλώντας, περί της «πραγματικότητας», μπορούμε μόνον

⁵ Θεοδόσης Πελεgrίνης, *Ιμμ. Καντ* (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2008), *Πρόλογος* για τον Καντ, διαδικτυακός τόπος: <http://www.pelegrinis.gr/Im.Kant>.

⁶ Αριστοτέλους, *Μετά τα φυσικά*, 1011b 26-27, *Κατηγορίες*, 14b, 15-18 (βλ. το άρθρο του Θ. Πελεgrίνης, *Ιμμ. Καντ* (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2008), *Πρόλογος* για τον Καντ, ό.π. σελ. 3.)

να πούμε ότι την γνωρίζουμε απλώς και μόνον όπως φανερώνεται στις αισθήσεις μας. Ως εκ τούτου, θα δούμε ότι Καντ δεν θεωρεί δυνατή την γνώση των πραγμάτων καθ' εαυτά, αλλά μόνον των πραγμάτων ως φαινομένων.

Για να αντιμετωπίσει τον σκεπτικισμό του Χιουμ, ο Καντ προβαίνει στο πεδίο της θεωρητικής γνώσης σε μια επανάσταση ανάλογη της επανάστασης του Κοπέρνικου στο πλαίσιο της αστρονομίας: «βλέποντας [ο Κοπέρνικος] ότι δεν κατάφερε να εξηγήσει τις κινήσεις των πλανητών στον ουρανό με βάση την αρχή ότι ολόκληρη η πολλαπλότητα των αστεριών περιστρεφόταν γύρω από τον παρατηρητή, σκέφτηκε μήπως θα τα κατάφερε καλύτερα υποθέτοντας ότι ο παρατηρητής είναι εκείνος που περιστρέφεται, κι όχι τα άστρα, που μένουν ακίνητα».⁷ Ο Κοπέρνικος υπέθεσε ότι η Γη, από την οποία παρατηρούσε αυτός τον ήλιο και τα άλλα αστέρια, δεν ήταν σταθερή και ακίνητη, όπως πίστευαν οι άνθρωποι στην εποχή του, αλλά κινείται, και αυτός επίσης κινείται μαζί με την Γη γύρω από τον ήλιο. Σύμφωνα με την επαναστατική αυτή υπόθεση του Κοπέρνικου, την «κοπερνίκεια αντιστροφή» ή «κοπερνίκεια επανάσταση», όπως ονομάστηκε, κέντρο του κόσμου (ακριβέστερα, του ηλιακού συστήματος) είναι ο ήλιος, και όχι πλέον η Γη.

Κατ' αναλογία με την κοπερνίκεια αντιστροφή, ο Καντ αντέστρεψε στο πεδίο της γνώσης τους ρόλους του υποκειμένου και του αντικειμένου. Αντί να εκκινήσει από την αναφερθείσα προϋπόθεση ότι η γνώση είναι αληθής όταν συμφωνεί με την πραγματικότητα, υπέθεσε ότι το ίδιο το υποκείμενο της γνώσης προσπορίζει βεβαιότητα και αλήθεια στην γνώση, διότι γνωρίζουμε την πραγματικότητα σύμφωνα με εσωτερικές μας δομές, σύμφωνα με απριωρικά στοιχεία που ανάγονται σε εμάς τους ίδιους. Υπ' αυτήν την έννοια, το υποκείμενο της γνώσης διαμορφώνει την γνώση του περί της πραγματικότητας επί τη βάση του *a priori* εξοπλισμού με τον οποίο είναι εφοδιασμένο, δηλαδή τις αισθήσεις, τις καθαρές εποπτείες του χώρου και του χρόνου, την νόηση (ή διάνοια) και τον λόγο. Διά των αισθήσεων προσλαμβάνουμε από τον εξωτερικό κόσμο ένα πολλαπλό περιεχόμενο: τα χρώματα, τα σχήματα, τις οσμές, τους ήχους, τις θερμοκρασίες, την σκληρότητα, την απαλότητα. Όλα αυτά είναι κατ' αρχάς μεταξύ τους ασυσχέτιστα. Πρόκειται για ένα ακατάστατο υλικό, το οποίο οργανώνεται από το υποκείμενο της γνώσης σε παραστάσεις των πραγμάτων γύρω μας. Η οργάνωση αυτή επενεργείται πρώτα από την εποπτεία, εκείνη την ικανότητα της γνώσης του ανθρώπου η οποία διαθέτει δύο

⁷ Αλίκη Λαβράνου, *Γνώση και πράξη*, ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 2010, σελ. 33.

απριορικές μορφές, τον χρόνο και τον χώρο. Το υποκείμενο της γνώσης τοποθετεί στα πλαίσια του χρόνου και του χώρου τις κατ' αίσθησιν αντιλήψεις του (χρώματα, ήχους, οσμές κ.ο.κ.), δίνοντάς τους τάξη και συνάφεια, την οποία προηγουμένως, ως ακατάστατο συνονθύλευμα, δεν διέθεταν. Στην συνέχεια, η νόηση με τις κατηγορίες της,⁸ τις γενικότερες έννοιες (όπως ενότητα, ουσία κ.λπ.), μετατρέπει τις μέσω των απριορικών εποπτειών χωρικά και χρονικά τακτοποιημένες αισθητηριακές αντιλήψεις σε εικόνες των πραγμάτων. Εάν π.χ. δεν διαθέταμε την κατηγορία της ενότητας, δεν θα προβαίναμε στο να ενοποιήσουμε το κίτρινο χρώμα, το ωοειδές σχήμα, την ξινή γεύση, που έχουμε συλλάβει με τις αισθήσεις μας, και να σχηματίσουμε την παράσταση του λεμονιού· έχει προηγηθεί η χρονική και χωρική συσχέτιση των στοιχείων από τα οποία σχηματίσαμε τελικά την εικόνα του λεμονιού· ποιο δηλαδή από αυτά προηγείται χρονικά και ποιο έπεται, ποιο στην εικόνα του θα σχηματίσουμε θα είναι εξωτερικό, ποιο εσωτερικό, ποιο από πάνω και ποιο από κάτω· όλα αυτά τα στοιχεία συντίθενται ώστε να προκύψει η παράσταση του αντικειμένου «λεμόνι». Ο κοινός νους θεωρεί ότι η εικόνα που έχει π.χ. για ένα λεμόνι είναι δεδομένη διά των αισθήσεων. Ο Καντ όμως αντιλαμβάνεται ότι οι αισθήσεις μάς προσπορίζουν απλώς ένα πολλαπλό περιεχόμενο, το οποίο πρέπει να οργανωθεί, ώστε να σχηματισθεί η παράσταση του αντικειμένου. Υπ' αυτήν την έννοια, η παράσταση του αντικειμένου είναι δημιούργημα του υποκειμένου.

Τα λεχθέντα δεν συνεπάγονται όμως ότι ο Καντ υιοθέτησε την διδασκαλία του ιδεαλισμού της νεότερης εποχής, π.χ. ενός Μπέρκλεϋ, σύμφωνα με την οποία δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν κάτι υπάρχει έξω από μας, πέρα από τις αισθήσεις μας και πέρα από τον νου μας. Ο Μπέρκλεϋ οδήγησε τον εμπειρισμό του Λοκ στις ακραίες συνέπειες του, βασιζόμενος στην αρχή «esse est percipi», ότι το Είναι ταυτίζεται με την αντίληψη· υπάρχει μόνον ό,τι αντιλαμβανόμαστε και πέραν τούτου δεν μπορούμε να πούμε κάτι άλλο. Ωστόσο, για τον Καντ τα αντικείμενα υπάρχουν μεν για μας μόνον ως φαινόμενα, ως παραστάσεις δηλαδή που σχηματίσαμε χρησιμοποιώντας το υλικό που παρέχουν οι αισθήσεις μας, αλλά η πηγή των αισθητηριακών εντυπώσεων δεν παύει να είναι έξω από μας, στα ίδια τα πράγματα, αφού η αισθητικότητά μας επηρεάζεται από αυτά. Αγνωσούμε πώς είναι τα πράγματα

⁸ Ο Καντ διακρίνει 12 κατηγορίες: την ενότητα, την πολλαπλότητα, την ολότητα, την πραγματικότητα, την άρνηση, την περιοριστικότητα, την ουσιότητα, την αιτιότητα, την αλληλεπίδραση, την δυνατότητα και την ύπαρξη. Βλ. Θεοδόσης Πελεgrίνης, *Λεξικό της φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, λήμμα «Κατηγορίες».

«καθ' εαυτά», καθώς δεν έχουμε την δυνατότητα να τα γνωρίσουμε πέραν του τρόπου με τον οποίο φανερώνονται στις αισθήσεις μας. Εάν τα πράγματα φανερώνονταν όπως είναι, θα καθίσταντο και τα ίδια φαινόμενα, οπότε, για να τα αιτιολογήσουμε, θα έπρεπε να υποθέσουμε ως πηγή τους κάποια άλλα πράγματα «καθ' εαυτά», κ.ο.κ. Μπορούμε, κατά τον Καντ, μόνον να υποθέσουμε ότι τα πράγματα καθ' εαυτά υπάρχουν, διότι η σκέψη αυτή δεν είναι αντιφατική, καθ' όσον για τα φαινόμενα πρέπει να υπάρχει κάποια αιτία εξωτερική από εμάς. Καθώς λοιπόν η ύπαρξη των πραγμάτων καθ' εαυτά μπορεί να νοηθεί άνευ αντιφάσεως, ονομάζονται αυτά από τον Καντ «νοούμενα». Έτσι, λοιπόν, νοείται η αντιστροφή της γνώσης από τον Καντ. Πρόκειται για στροφή προς το γνωσιοθεωρητικό υποκείμενο, το οποίο μέχρι πρότινος αναζητούσε την επιβεβαίωση της γνώσης στα ίδια τα πράγματα, στα οποία πίστευε ότι πρέπει να θεμελιώνεται η εγκυρότητα της γνώσης. Ωστόσο, τα πράγματα είναι τέτοια όπως δομούνται από τον γνωσιοθεωρητικό εξοπλισμό του υποκειμένου (εποπτείες, νόηση, λόγος) και υπακούουν ως φαινόμενα στους όρους της δικής του συγκρότησης. Όπως λέει ο Καντ, «ο λόγος κατανοεί μόνον εκείνο που δημιουργεί ο ίδιος σύμφωνα με το δικό του σχέδιασμα».⁹

Ο ιδεαλισμός τον οποίο εισηγείται ο Καντ καλείται υπερβατολογικός ή κριτικός ιδεαλισμός, διότι συνδυάζει στους κόλπους τόσο τον ρεαλισμό όσο και τον ιδεαλισμό. Αφού η πραγματικότητα θεωρείται ως κάτι που εξαρτάται από την γνώση μας, η φιλοσοφία του Καντ είναι ιδεαλιστική· επειδή δε ως αιτία για οτιδήποτε κατέχουμε ως φαινόμενο θεωρείται η από εμάς εξωτερική και ανεξάρτητη πραγματικότητα των πραγμάτων καθ' εαυτά, η φιλοσοφία του Καντ είναι ρεαλιστική. Περαιτέρω, η θεωρία του ο Καντ για την γνώση εναρμονίζει και τις δύο αντίπαλες φιλοσοφικές σχολές της νεότερης εποχής, τον εμπειρισμό, και τον ορθολογισμό. Η εμπειρία αποτελεί αναγκαία μεν προϋπόθεση της γνώσης, όχι όμως και επαρκή, διότι, κατά τον Καντ, η γνώση, πέραν της εμπειρίας, απαιτεί και την νόηση. Η αίσθηση παρέχει διά των αισθήσεων ένα πολλαπλό υλικό, το οποίο, προκειμένου να οργανωθεί, ώστε να σχηματισθούν τα αντικείμενα και οι έννοιές τους, χρειάζεται την συνδρομή της νόησης με τις κατηγορίες της. Ο λόγος, εν τέλει, αποτελεί την ανώτατη λειτουργία της γνώσης, καθώς μέσω λογικών συλλογισμών ενοποιούνται οι διάφορες κρίσεις που διατυπώνουμε για τα πράγματα σε ένα όσο τον δυνατόν ευρύτερο και περιεκτικότερο γνωσιακό σύστημα.

⁹ Ιμμ. Καντ, *Κριτική του καθαρού Λόγου*, Β' ΧΙΙΙ.

Ο Καντ, όπως βλέπουμε, διακρίνει ανάμεσα σε νόηση ή διάνοια και λόγο. Σκοπός της νόησης είναι η ενοποίηση των εμπειρικών δεδομένων μέσω των κατηγοριών, ώστε να προκύψουν αντικείμενα της γνώσεως, και η ενοποίηση των παραστάσεων των αντικειμένων μέσω κανόνων (π.χ. επιστημονικών νόμων), ώστε να υπαχθούν τα φαινόμενα σε ένα οργανωμένο σύστημα γνώσης, όπως συμβαίνει στις επιστήμες· π.χ. τα διάφορα χημικά φαινόμενα υπάγονται σε νόμους της χημείας. Η χημεία, ως εμπειρική επιστήμη, συγκροτεί, πρώτον, τα αντικείμενά της, π.χ. ταυτοποιεί χημικά στοιχεία και ουσίες, και, δεύτερον, ανάγει τα διάφορα φαινόμενα που σχετίζονται με τα εν λόγω στοιχεία σε γενικές αρχές ή νόμους (τους νόμους της χημείας). Σκοπός του λόγου, είναι η ενοποίηση των κανόνων και ο περαιτέρω συσχετισμός τους σε ακόμα καθολικότερα συστήματα αρχών. Ο λόγος αναζητεί να υπαγάγει το σύνολο της εμπειρίας υπό γενικότερες αρχές, να υποτάξει κάθε δυνατό αντικείμενο σε απολύτως καθολικούς νόμους. Ως εκ τούτου, ο λόγος αναφέρεται εμμέσως σε αντικείμενα της εμπειρίας, δηλαδή μέσω της νόησης,¹⁰ ενώ η νόηση αναφέρεται άμεσα σε αυτά, διότι συμμετέχει στον σχηματισμό τους για την γνώση.

Έχει ιδιαίτερη βαρύτητα να κατανοήσουμε την λειτουργία του λόγου εν γένει στο πλαίσιο της γνώσης, ώστε να την αντιδιαστέλλουμε με ακρίβεια από την λειτουργία του στο πλαίσιο της πράξης, διότι στην φιλοσοφία του δικαίου και στην ηθική έχουμε να κάνουμε, σύμφωνα με τον Καντ, με τον λόγο κατά την πρακτική του διάσταση. Ο Καντ αντιδιαστέλλει τον θεωρητικό λόγο, τον λόγο στο πεδίο της γνώσης, από τον πρακτικό λόγο, ο οποίος αφορά την ηθική και το δίκαιο, τα οποία συνιστούν έλλογο πράττειν.¹¹ Η *KκΛ* είναι εκείνο το έργο του Καντ όπου εξετάζεται το πεδίο της ορθής εφαρμογής των γνωστικών δυνάμεων του ανθρώπινου *καθαρού λόγου* (του λόγου δηλαδή θεωρημένου ανεξάρτητα από την εμπειρία). Στο έργο αυτό ο φιλόσοφος εκτός των άλλων επιζητεί να καθορίσει κατά πόσον οι νοητικές μας δυνατότητες μπορούν αφ' εαυτών να είναι πηγές γνώσης και παραγωγής αληθειών για τον κόσμο μας. Στο κεφάλαιο που ονομάζεται «υπερβατολογική διαλεκτική» ο Καντ αναδεικνύονται τις δυσχέρειες που προκύπτουν από την άκριτη χρήση του νου επί αντικειμένων για τα οποία δεν έχουμε εμπειρία. Όταν επιχειρείται αυτό, υπεισέρχονται αντιφάσεις και αντινομίες στη γνώση, όπως συμβαίνει κατ' εξοχήν

¹⁰ Ιμμ. Καντ, *Κριτική του καθαρού λόγου*, μτφρ. Α. Γιανναράς και Μ. Δημητρακόπουλου (Υπερβατική Διαλεκτική και Υπερβατική Μεθοδολογία), Αθήνα 1999. σελ 39 (& 13) (στο εξής *ΚκΛ*).

¹¹ Στην *Encyclopédie de la Peiade, Ιστορία της φιλοσοφίας, Η καντιανή επανάσταση*, μτφρ. Κ. Κατσιμάνη, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1982, σ. 72, αναφέρεται ότι δεν ήταν πρόθεση του Καντ να κατασκευάσει ένα καινούριο σύστημα ηθικής, αλλά να αναζητήσει αποκλειστικά και μόνον το λογικό θεμέλιο του ηθικού φαινομένου.

στην παραδοσιακή μεταφυσική, κυρίως κατά την πραγμάτευση των τριών κορυφαίων ιδεών του λόγου (Θεός, ψυχή και κόσμος ως ολότητα).¹²

1.3.Στοιχεία της καντιανής γνωσιοθεωρίας

Η φιλοσοφία του Καντ καλείται, όπως ειπώθηκε και «κριτική», επειδή επιχειρεί μια κριτική εξέταση των ορίων της γνωστικής δυνάμεως του ανθρώπου.¹³ Ο Καντ θεωρεί ότι ο άνθρωπος πρέπει πρώτα να κατέχει το κριτήριο της έγκυρης χρήσης του οργάνου της γνώσεως, για να φθάσει στην κατάκτηση της αλήθειας. Πρέπει να γνωρίζει τις αλλαγές που επιφέρει το όργανο αυτό στο αντικείμενο κατά την πρόσληψη του, ώστε να τις διαχωρίσει από τις ιδιότητες που ανήκουν στο ίδιο το αντικείμενο. Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι, πριν από την ίδια την γνώση, πρέπει να καθορισθούν οι προϋποθέσεις και τα όριά της, να διερευνηθεί η δυνατότητα της γνώσης εν γένει. Η γνωσιοθεωρητική αυτή κριτική αφορά τόσο τις εμπειρικές επιστήμες όσο και την μεταφυσική.¹⁴ Πρέπει να καταδειχθεί πώς είναι δυνατές οι εμπειρικές επιστήμες και η μεταφυσική. Η εγκυρότητα των εμπειρικών επιστημών ετέθη, όπως είπαμε, εν αμφιβόλω από τον Χιουμ. Πρέπει να καταδειχθεί εάν αυτές διαθέτουν καθολικότητα και αναγκαιότητα, διότι μόνον έτσι μπορούμε να μιλάμε για έγκυρη γνώση. Η δε μεταφυσική πραγματεύεται, κατά την άποψή του Καντ, αντικείμενα που βρίσκονται πέρα από τα όρια κάθε δυνατής εμπειρίας. Ο Καντ συνδέει την γνώση με την εμπειρία, και θέλει ο λόγος «να συμπορεύεται με τη φύση κρατώντας στο ένα χέρι τις αρχές [...] και στο άλλο το πείραμα».¹⁵ Θέτει έτσι όρια στην χρήση του καθαρού θεωρητικού λόγου. Ο Καντ αποσκοπεί μέσω της κριτικής του θεωρητικού λόγου να προστατεύσει τον πρακτικό λόγο από αντιφάσεις και αντινομίες, καθώς ο πρακτικός λόγος πρέπει να είναι σε θέση να θεμελιώσει την ηθική και το δίκαιο.

Ως προς την διαπίστωση της εγκυρότητας της γνώσης των εμπειρικών επιστημών (κατά πόσον δηλαδή αυτές χαρακτηρίζονται από καθολικότητα και αναγκαιότητα), ως κεντρικό ζητούμενο αναδεικνύεται η διερεύνηση της σημασίας των κρίσεων. Ο Καντ αφορμάται εν προκειμένω εν μέρει από τον Λάιμπνιτς, ο οποίος διακρίνει δύο είδη κρίσεων: α) αναλυτικές κρίσεις· για κρίσεις των οποίων η άρνηση δεν είναι αληθής σε κανέναν δυνατό κόσμο, και β) ενδεχομενικές κρίσεις, κρίσεις που είναι

¹² Βαλλιάνος, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη*, σελ. 40.

¹³ Κλιματσάκης *Συστηματική Εισαγωγή στον Γερμανικό Ιδεαλισμό*, σελ. 35.

¹⁴ Κλιματσάκης, *ό.π.* σελ. 36.

¹⁵ *ΚκΑ*, πρόλογος, σελ. 41.

άλλοτε αληθείς και άλλοτε ψευδείς (πρόκειται για κρίσεις που εξαρτώνται από την εμπειρία). Παράδειγμα ενδεχομενικής κρίσης: ο αναπτήρας μου είναι κόκκινος. Οι ενδεχομενικά αληθείς κρίσεις είναι αληθείς σε κάποιους κόσμους, ψευδείς σε κάποιους άλλους και, εν ολίγοις, η αλήθεια τους εξαρτάται από το πληροφοριακό περιεχόμενο του κόσμου στον οποίο αναφέρονται. Οι μαθηματικές αλήθειες είναι, κατά τον Λάιμπνιτς, αναλυτικές κρίσεις, διότι αναλύονται με πεπερασμένα ως προς το πλήθος τους βήματα σε πολύ απλές, αληθείς κρίσεις. Οι μαθηματικές προτάσεις είναι αναλυτικές προτάσεις, επειδή είναι αποδείξιμες με πεπερασμένα ως προς το πλήθος βήματα.

Ο Καντ ακολουθεί μια κάπως διαφορετική οδό. Διακρίνει ανάμεσα σε a posteriori και a priori αληθείς κρίσεις: αντικαθιστά δε τον όρο «ενδεχομενική» με τον όρο «συνθετική» κρίση. Προκύπτουν τέσσερα πιθανά είδη κρίσεων, δηλαδή a posteriori συνθετικές, a posteriori αναλυτικές, a priori συνθετικές και a priori αναλυτικές. Οι αναλυτικές a priori αληθείς προτάσεις είναι αντίστοιχες με τις, κατά Λάιμπνιτς, αναλυτικές. A posteriori αναλυτικές κρίσεις είναι αδύνατες. A posteriori συνθετικές κρίσεις αντιστοιχούν στις, κατά Λάιμπνιτς, ενδεχομενικές κρίσεις. Οι συνθετικές a priori κρίσεις είναι ανακάλυψη και αφετηριακό σημείο των ερευνών του Καντ, ο οποίος ισχυρίζεται ότι τέτοιες κρίσεις όντως υπάρχουν και υποδεικνύει ως τέτοιες στις προτάσεις των μαθηματικών. Οι αλήθειες των μαθηματικών, συνθετικές a priori κρίσεις, καθίστανται δυνατές, όπως θα δούμε, επί τη βάση των a priori εποπτειών του χώρου και του χρόνου. Οι a priori εποπτείες καθιστούν δυνατές συνθετικές a priori κρίσεις. Ο θεωρητικός λόγος αποτελεί την γνώση πραγμάτων του εξωτερικού κόσμου· τίθεται το ερώτημα εάν υπάρχει a priori γνώση των πραγμάτων, δηλαδή γνώση πριν από την εμπειρία, διότι τέτοια είναι η γνώση που εκφέρεται μέσω συνθετικών a priori κρίσεων. Αφού τέτοιες κρίσεις όντως υπάρχουν και είναι αληθείς, ο Καντ αναλαμβάνει να δείξει την πηγή τους και τον λόγο της εγκυρότητάς τους.

Χώρος και χρόνος: Σύμφωνα με τον Καντ, αισθητικότητα και νόηση ή διάνοια αποτελούν τις πρωταρχικές και αλληλεξαρτώμενες γνωσιακές ικανότητες του ανθρώπου, είναι οι πηγές της ανθρώπινης γνώσης. Η μεν αισθητικότητα είναι η ικανότητα του υποκειμένου της γνώσεως να προσλαμβάνει παραστάσεις, εφ' όσον κατά κάποιο τρόπο κάτι επενεργεί πάνω σ' αυτό. Η αισθητικότητα χαρακτηρίζεται από παθητικότητα, ενώ η νόηση είναι αυτενεργός ικανότητα του πνεύματος, διά της οποίας συντίθενται οι παραστάσεις, προκειμένου να διαμορφώνονται έννοιες, δηλαδή

παραστάσεις με ενότητα και καθολικότητα. Η αισθητικότητα, η οποία χαρακτηρίζεται από δεκτικότητα ή παθητικότητα, δέχεται εξωτερικά αισθήματα, όπως χρώματα και ήχους, και εσωτερικά συναισθήματα, όπως χαρά και λύπη. Ο Καντ ανακαλύπτει όμως επίσης ότι η αισθητικότητα περιέχει και μια απριοδική πλευρά, τις καθαρές μορφές της εποπτείας, τον χώρο και τον χρόνο. Επί παραδείγματι, όταν το περιεχόμενο των αισθήσεων εντάσσεται στο πλαίσιο του χώρου καλείται «ύλη», και έχει ιδιότητες, όπως χρώμα, σκληρότητα κ.ά.

Χώρος και χρόνος είναι, κατά τον Καντ, καθαρές, κενές εποπτείες, διά των οποίων αντιδιαστέλλουμε τα περιεχόμενα των αισθημάτων μας από εμάς τους ίδιους. Τα αντικείμενα, θεωρημένα υπό το πρίσμα του χώρου, παρουσιάζονται ως διακριτές και διατεταγμένες οντότητες· υπό το πρίσμα του χρόνου, παρουσιάζονται ως μεταβαλλόμενα και διαδεχόμενα το ένα το άλλο. Από χρονική άποψη, τα πράγματα διαδέχονται το ένα το άλλο, ενώ, από χωρική άποψη, συνυπάρχουν και καθένα έχει την δική του θέση στον χώρο. Εάν αφαιρετικά αποτραβήξουμε το περιεχόμενο των παραστάσεών μας, απομένουν οι αφηρημένες, καθαρές εποπτείες του χρόνου και του χώρου ως *a priori* μορφές της αισθητικότητας· μορφές που δεν ανήκουν στο περιεχόμενο των αισθήσεών μας, αλλά στο υποκείμενο το οποίο αισθάνεται. Κάθε αίσθημα είναι απλώς ατομικό· σε όλα, ωστόσο, τα αισθήματα συναντώνται οι παραστάσεις του χώρου και του χρόνου. Χώρος και χρόνος αναδεικνύονται ως το καθολικό στοιχείο της αισθητικότητας και επομένως δεν προέρχονται από την ίδια την αισθητικότητα, αλλά αποτελούν *a priori* όρο αυτής. Χώρος και χρόνος προϋπάρχουν στον νου ως καθαρές μορφές της εποπτείας των αντικειμένων, και διά αυτών τα περιεχόμενα των αισθήσεων ταξινομούνται σε ένα εξωτερικό ως προς το υποκείμενο πλαίσιο αναφοράς και εισάγονται σε αυτό που καλείται ροή και μεταβολή. Προηγούνται οι παραστάσεις του χώρου και του χρόνου και έπεται η παράσταση ενός εξωτερικού αντικειμένου σε κάποιον τόπο και σε κάποια χρονική στιγμή.

Ως εκ τούτου, χώρος και χρόνος αποτελούν καθολικούς όρους της εμπειρίας. Είναι *a priori* εποπτείες, αφού ο νους αδυνατεί να σχηματίσει παράσταση κάποιου εξωτερικού αντικειμένου χωρίς αυτές. Ο νους τοποθετεί εντός των πλαισίων του χρόνου και του χώρου τις κατ' αίσθησιν αντιλήψεις (χρώματα, ήχους, οσμές), τους δίνει τάξη και συνάφεια, την οποία προηγουμένως, όσο ήταν ένα ακατάστατο συνονθύλευμα, δεν διέθεταν. Κατά τον Καντ, καθώς χώρος και χρόνος ανήκουν στο υποκείμενο και εφαρμόζονται στις κατ' αίσθησιν αντιλήψεις του, προκύπτει ότι

υπάρχουν μεν τα πράγματα «καθ' εαυτά», αλλά υφίστανται χωρίς χώρο και χρόνο. Είδαμε παραπάνω ότι ο Καντ εισάγει τη διάκριση ανάμεσα στα πράγματα καθ' εαυτά και τα πράγματα ως φαινόμενα, επειδή την θεωρεί μη αντιφατική και εύλογη. Στο βαθμό που τα πράγματα γίνονται αντικείμενα των αισθήσεών μας, είναι φαινόμενα. Ο νους διαθέτει τον χώρο και τον χρόνο για να καθιστά μεν δυνατή την εμπειρία των πραγμάτων, αλλά αυτών μόνον ως φαινομένων, καθ' όσον δηλαδή τα πράγματα της εμφανίζονται στην συνείδηση. Ο όρος «a priori» δηλώνει οτιδήποτε διαθέτει η συνείδηση στο πλαίσιο του γνωσιακού της εξοπλισμού ανεξάρτητα από κάθε εμπειρία. Τα a priori στοιχεία της συνειδήσεως συνιστούν εκείνο το μέρος που το γνωσιακό υποκείμενο προσφέρει στην γνώση. Παρότι, κατά τον Καντ, είναι αδύνατο να γνωρίσουμε τα πράγματα καθ' εαυτά, μπορούμε ωστόσο να νοήσουμε ότι τα πράγματα είναι διαφορετικά απ' ό,τι μας φαίνονται. Ως εκ τούτου, ο Καντ ονομάζει τα πράγματα καθ' εαυτά και «νοούμενα». Ο όρος αυτός έχει όμως μόνον αρνητική σημασία στο πλαίσιο της καντιανής φιλοσοφίας, διότι δηλώνει τα πράγματα καθ' όσον δεν μπορούν να γίνουν αντικείμενα της αίσθησης. Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι «η διαίρεση των αντικειμένων σε φαινόμενα και νοούμενα και η διαίρεση του κόσμου σε αισθητό και νοητό δεν είναι διόλου επιτρεπτή με θετική σημασία». Η εν λόγω διάκριση είναι όμως κεφαλαιώδης για την καντιανή φιλοσοφία. «Πίσω» από τα φαινόμενο υπάρχει το μη προσιτό στην γνώση πράγμα καθ' εαυτό. Το ότι το πεδίο της καθ' εαυτότητας παραμένει απρόσβατο για τον θεωρητικό λόγο αποτελεί κρίσιμο ζήτημα για την περί ηθικής και δικαίου αντίληψη του Καντ, ο οποίος με αυτόν τον τρόπο θεωρεί ότι διασώζει την δυνατότητα της ελευθερίας, επί της οποίας βασίζονται δίκαιο και ηθική. Η ελευθερία ανήκει, όπως θα δούμε, σε ένα πεδίο πέραν των φαινομένων.

Ν ό η σ η: Όπως προαναφέρθηκε, η νόηση ή διάνοια, σε αντιδιαστολή προς την αισθητικότητα, η οποία είναι παθητική, δεκτική, διακρίνεται από αυθορμησία και αυτενέργεια. Ο Καντ θεωρεί ότι η γνώση είναι αποτέλεσμα της ενοποιημένης ενέργειας αισθήσεως και νοήσεως: «Σε καμιά απ' αυτές τις δύο ικανότητες, λοιπόν, δεν πρέπει να δίνεται μεγαλύτερη προτίμηση από την άλλη. Χωρίς αισθητικότητα δεν θα μας δινόταν κανένα αντικείμενο και χωρίς τη διάνοια δε θα μπορούσε να νοηθεί κανένα απ' αυτά [...] Μόνο από την ένωσή τους μπορεί να εκπηγάσει γνώση»¹⁶.

¹⁶ ΚκΑ, Β75

«Κάθε νοητική ενέργεια πρέπει είτε απευθείας είτε με πλάγιο τρόπο να αναφέρεται τελικά, μέσω ορισμένων γνωρισμάτων, σε εποπτείες και, κατά συνέπεια, για μας τους ανθρώπους στην αισθητικότητα μας, γιατί κανένα αντικείμενο δεν μπορεί να μας είναι δεδομένο με κανένα άλλο τρόπο».¹⁷ «Ούτε έννοιες χωρίς αντίστοιχη προς αυτές εποπτεία, ούτε εποπτεία χωρίς έννοιες μπορούν να προσπορίσουν γνώση».¹⁸ Η νόηση είναι η γνωστική δύναμη διά της οποίας νοούμε τα αντικείμενα των κατ' αίσθησιν εποπτειών. Η νόηση παραλαμβάνει από την αισθητικότητα το «υλικό» και το νοεό. Προκειμένου να υπάρξει γνώση, πρέπει η μεν αισθητικότητα να προσκομίζει το υλικό, η δε νόηση να το συνδυάζει και να το συνθέτει με βάση τις δικές της έννοιες, τις κατηγορίες.

Όπως ειπώθηκε, η αισθητικότητα, κατά τον Καντ, δηλώνει δεκτικότητα, παθητικότητα, ενώ η νόηση διακρίνεται από αυθορμησία και αυτενέργεια. Ο Καντ ονομάζει «Υπερβατολογική Λογική» εκείνο το μέρος της *KkA* όπου εκθέτει τις έννοιες που ενυπάρχουν a priori στην νόηση, μέσω των οποίων αυτή νοεό a priori τα αντικείμενα. Οι έννοιες της νόησης δηλώνουν συνθετικές λειτουργίες που ανάγουν την πολλαπλότητα του κατ' αίσθησιν περιεχομένου στην ενότητα της γνωσιακής συνείδησης. Η εν λόγω ενότητα είναι το Εγώ, η λεγόμενη «υπερβατολογική συγκατάληψη», σύμφωνα με την ορολογία του Καντ. Το Εγώ συνοδεύει ή μπορεί πάντοτε να συνοδεύει όλες τις παραστάσεις του· πρόκειται για την συναίσθηση ότι οι παραστάσεις μου είναι δικές μου. Διά της αισθήσεως κάτι γίνεται παρόν στην συνείδησή μου, στο Εγώ μου· μόλις κάποιο εμπειρικό περιεχόμενο γίνει παρόν στο Εγώ, πρέπει να ενοποιηθεί, να υποβληθεί στην ενοποιητική λειτουργία της συνείδησης, αφού τα κατ' αίσθησιν περιεχόμενα είναι απολύτως ατομικά και ως εκ τούτου δεν δύνανται από μόνα τους να συγκροτήσουν κάποιο αντικείμενο ή κάποιου είδους γνώση. Από την άποψη του Καντ, «κατανοώ» σημαίνει ότι το εμπειρικό περιεχόμενο υπάγεται στο πλαίσιο της ενότητας που διαμορφώνει το Εγώ μου για το περιεχόμενο αυτό.

Διά της αυτενέργειάς του το Εγώ υπάγει την πολλαπλότητα του εμπειρικού περιεχομένου σε ενότητα. Η εν λόγω ενοποίηση της πολλαπλότητας συμπίπτει με το νοεόν εν γένει. «Νοώ» σημαίνει ενοποιώ το κατ' αίσθησιν περιεχόμενο διά των κατηγοριών της νόησης, οι οποίες παίζουν τον ρόλο συνθετικών λειτουργιών. Οι συγκεκριμένες μορφές της ενοποίησης του πολλαπλού ονομάζονται «κατηγορίες» και

¹⁷ *KkA*, B33

¹⁸ *KkA*, B74

είναι οι καθολικοί όροι του νοείν. Σύμφωνα με τον Καντ, υπάρχουν δώδεκα κατηγορίες, υποδιαιρούμενες σέ τέσσερις ενότητες, σέ τέσσερις τριάδες. Υπάρχουν κατηγορίες του ποσού: ενότητα, πολλότητα, ολότητα. Η πολλότητα είναι το αντίθετο της ενότητας· η σύνθεση των δύο αυτών, η πολλότητα εννοημένη ως ενότητα, καλείται ολότητα. Κατηγορίες του ποιού: πραγματικότητα, άρνηση, περιορισμός. Ο περιορισμός, το όριο είναι πραγματικότητα και ταυτόχρονα άρνηση. Κατηγορίες της σχέσεως: ουσία και συμβεβηκότα, αίτιο και αιτιατό, αλληλεπίδραση. Στην αλληλεπίδραση αίτιο και αιτιατό αλληλοκαθορίζονται. Τέλος, κατηγορίες του τρόπου, δηλαδή της σχέσεως μεταξύ αντικειμένου και υποκειμένου: δυνατότητα, ύπαρξη και αναγκαιότητα· στην αναγκαιότητα ενοποιούνται δυνατότητα και ύπαρξη. Ο Καντ παράγει τις κατηγορίες από την τυπική Λογική, αφορμώμενος από τα είδη των κρίσεων, οι οποίες συνιστούν λειτουργίες του νοείν που συσχετίζουν έννοιες. Από τα είδη των κρίσεων αντλεί λοιπόν ο Καντ τις κατηγορίες του ως ενυπάρχουσες στην συνείδηση μορφές της νόησης που δηλώνουν τρόπους ενοποίησης και σύνθεσης της πολλαπλότητας.

Οι κατηγορίες είναι εγγενείς στο νοείν, αλλά καθ' εαυτές είναι κενές περιεχομένου. Για να καταστούν πλήρεις, έχουν ανάγκη υλικού, που προέρχεται από την εποπτική πολλαπλότητα που προσφέρει η αισθητικότητα, το οποίο συντίθεται από το Εγώ ώστε να προκύπτει αυτό που αποκαλούμε γνώση ή εμπειρία. Εμπειρία είναι ουσιαστικά η εφαρμογή των κατηγοριών, η υπαγωγή των αντιλήψεων στις κατηγορίες της νόησης. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Καντ, η γνώση ως εμπειρία περιέχει τόσο το αντιληπτικό όσο και το κατηγοριακό στοιχείο. Ο Καντ προσθέτει όμως ότι η εμπειρία συλλαμβάνει μόνον φαινόμενα, όχι την ουσία των πραγμάτων. Κατά την άποψή του, αμφοτέρωτα τα συστατικά της εμπειρίας, αίσθηση και νόηση, έχουν απλώς υποκειμενικό χαρακτήρα· το μεν αίσθημα είναι ούτως ή άλλως υποκειμενικό, οι δε κατηγορίες είναι διανοητικοί όροι, ανήκουν δηλαδή και πάλι στο Εγώ. Ούτε τα αισθήματα ούτε οι κατηγορίες, καθιστούν προσβατή την ουσία, τα πράγματα καθ' εαυτά. Η γνώση περιορίζεται στα φαινόμενα. Φαινόμενο είναι αυτό που προκύπτει όταν η συνείδηση με τις εποπτείες της συναντάται με ένα εξωτερικό αντικείμενο.

Ο Καντ αποδέχεται λοιπόν την ταύτιση του ορίζοντα της γνώσης με τον ορίζοντα της υποκειμενικότητας. Θεωρεί ότι η εμπειρία αποκτά αντικειμενικό χαρακτήρα χάρις στην καθολικότητα και την αναγκαιότητα. Τα αισθήματα δεν είναι αντικειμενικά· η αντικειμενικότητα θεμελιώνεται στις κατηγορίες, μέσω των οποίων συντίθεται το υλικό το προερχόμενο από την αίσθηση με τρόπο έγκυρο για κάθε

έλλογο ον. Το όντως ον παραμένει απροσπέλαστο για την θεωρητική γνώση. Η φιλοσοφία του Καντ αναφέρεται αποκλειστικά στους υποκειμενικούς όρους της γνώσης, οι οποίοι είναι εν τούτοις καθολικώς ισχύοντες και έγκυροι για κάθε υποκείμενο γνώσης, αφήνουν όμως τις ουσίες παντελώς απροσπέλαστες.

Λ ό γ ο ς: Ερχόμαστε τώρα στο κεντρικό για εμάς ζήτημα του λόγου στην καντιανή φιλοσοφία. Ο λόγος ως πρακτικός είναι το θεμέλιο της ηθικής και του δικαίου, οπότε πρέπει να γνωρίζουμε με σαφήνεια την σημασία που του αποδίδει ο Καντ όπως επίσης και το γιατί ο Καντ θέτει όρια στον θεωρητικό λόγο. Όπως προαναφέρθηκε, ο φιλόσοφος, μέσω της εξέτασης της αισθητικότητας και της νόησης, αποσκοπεί να απαντήσει στο ερώτημα πώς είναι δυνατές οι συνθετικές κρίσεις a priori, με άλλα λόγια, πώς είναι δυνατά τα καθαρά μαθηματικά και η καθαρή φυσική. Παραμένει όμως το ερώτημα πώς είναι δυνατή η μεταφυσική ως επιστήμη. Υπάρχει λοιπόν και μια περαιτέρω απριωρική πηγή της γνώσης, ο λόγος. Στο πλαίσιο της γνώσης μας δεν υφίσταται, κατά τον Καντ, τίποτε ανώτερο του λόγου, δεν υπάρχει άλλη δύναμη ικανή να κατεργάζεται το εποπτικό υλικό και να το συνθέτει νοητικώς στον ύψιστο βαθμό.¹⁹ Ο λόγος αποτελεί την ικανότητα να γνωρίζουμε μέσω αρχών, δηλαδή να καθολικοποιούμε τα επιμέρους. Η νόηση, όπως είδαμε, αποσκοπεί απλώς στην μέσω συνθέσεως των εποπτειών συγκρότηση των εννοιών πεπερασμένων αντικειμένων. Ο λόγος, αντίθετα, αποσκοπεί στην καθολικότητα, ταυτίζεται με το νοεόν που έχει ως αντικείμενό του το μη υποκείμενο σε όρους,²⁰ το άπειρο. Προϊόν του λόγου είναι η ιδέα, στην οποία αντιστοιχεί το μη υποκείμενο σε όρους. Ο Καντ αντιλαμβάνεται τον λόγο ως «πηγή των ιδεών [...] των οποίων το αντικείμενο δεν μπορεί να δοθεί σε καμιά εμπειρία».

Η ορθή χρήση του λόγου αποτελεί αντικείμενο της Λογικής, η οποία θεωρείται a priori επιστήμη και είναι θεμέλιο της φιλοσοφίας και των επιστημών. Η Λογική αποτελεί μελέτη των κανόνων στους οποίους πρέπει να υπακούουν οι συλλογισμοί ώστε να είναι έγκυροι. Κατά τον Καντ, η Λογική πραγματεύεται απλώς τις τρεις λειτουργίες του νοεόν, τις έννοιες, τις κρίσεις και τους συλλογισμούς. Περί ενός αντικειμένου έχουμε είτε εποπτείες είτε έννοιες. Η εποπτεία είναι μια συγκεκριμένη παράσταση, ενώ η έννοια μια καθολική παράσταση. Η γνώση μέσω εννοιών καλείται «νοεόν», νόηση. Σε κάθε έννοια διακρίνουμε ύλη και μορφή· ύλη της έννοιας

¹⁹ ΚκΑ, Πρόλογος, Β XXV – XXVII και Β355.

²⁰ Κ.κ.Α., ό.π. Β 355.

είναι το αντικείμενό της και μορφή της η καθολικότητα. Οι έννοιες διακρίνονται σε εμπειρικές και σε καθαρές (a posteriori και a priori), σε ανώτερες (ευρύτερες) και σε κατώτερες (στενότερες). Οι ανώτερες και κατώτερες έννοιες προκύπτουν μέσω λογικής αφαίρεσης και λογικού καθορισμού αντίστοιχα. Με τις πολύ αφηρημένες έννοιες γνωρίζουμε λίγα για πολλά πράγματα, ενώ με τις πολύ συγκεκριμένες έννοιες γνωρίζουμε πολλά για λίγα πράγματα. Η δεύτερη λειτουργία που μελετά η Λογική είναι η κρίση, η ικανότητα της συνείδησης να ενοποιεί παραστάσεις υπό μία έννοια. Σε μια κρίση διακρίνουμε επίσης ύλη και μορφή. Η ύλη αφορά τις δεδομένες γνώσεις που συνδέονται κατά την κρίση· η δε μορφή αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες παραστάσεις ανήκουν σε μια συνείδηση. Η τρίτη λειτουργία που μελετά η Λογική είναι ο συλλογισμός. Πρόκειται για εκείνη την λειτουργία του νοείν που μας επιτρέπει να συναγάγουμε μια κρίση από μίαν άλλη. Ο συλλογισμός του Λόγου ή συλλογισμός της κριτικής ικανότητας είναι ο συλλογισμός κατά τον οποίο, εκτός από την αφετηριακή μας κρίση, χρειαζόμαστε και μίαν άλλη για να παραχθεί γνώση από την πρώτη. Ο συλλογισμός του λόγου αποτελεί γνώση της αναγκαιότητας μιας πρότασης μέσω της υπαγωγής του όρου της σε έναν δεδομένο γενικό κανόνα.

Όπως ήδη ειπώθηκε, ο λόγος αποτελεί, κατά τον Καντ, «την πηγή των ιδεών [...] των οποίων το αντικείμενο δεν μπορεί να δοθεί σε καμιά εμπειρία». Υπάρχουν τρεις τέτοιες ιδέες, η ψυχή, ο κόσμος ως ολότητα και ο Θεός. Όπως επισημαίνει ο φιλόσοφος:²¹ «Συνεπώς όλες οι υπερβατολογικές ιδέες μπορούν να υπαχθούν σε τρεις τάξεις, από τις οποίες η πρώτη περιέχει την απόλυτη ενότητα του νοούντος υποκειμένου, η δεύτερη περιέχει την απόλυτη ενότητα της σειράς των συνθηκών του φαινομένου, η τρίτη περιέχει την απόλυτη ενότητα της συνθήκης για τη δυνατότητα όλων των αντικειμένων του νοείν εν γένει. Το νοούν υποκείμενο είναι το αντικείμενο της ψυχολογίας, το σύνολο όλων των φαινομένων (ο κόσμος) είναι το αντικείμενο της κοσμολογίας, και το πράγμα (το ον όλων των όντων) που περιέχει την ανώτατη συνθήκη για τη δυνατότητα όλων όσων μπορούν να νοηθούν είναι το αντικείμενο της θεολογίας. Ο καθαρός λόγος, επομένως, μας παρέχει άμεσα την ιδέα μιας υπερβατολογικής ψυχολογίας (psychologia rationalis), μιας υπερβατολογικής κοσμολογίας (cosmologia rationalis) και τέλος την ιδέα μιας υπερβατολογικής θεογνωσίας (theologia transzendentalis)».²² Εκ του καθαρού λόγου, του λόγου του

²¹ ΚκΑ, Β 391-92

²² Ο Κώστας Παγωνδιώτης, στο έργο του *Η καντιανή θεώρηση (the Kantian perspective)*, στο Α. Μπαλτάς & Στεργιόπουλος, Κ. (επιμ.): *Φιλοσοφία και Επιστήμες στον 20ο αιώνα*, ΠΕΚ, 2013.σελ. 12,

ανεξάρτητου από την εμπειρία, προκύπτουν λοιπόν η παράσταση του νοούντος υποκειμένου, η παράσταση της συγκεφαλαίωσης όλων των φαινομένων, τουτέστιν του κόσμου, και τέλος του όντος που περιέχει τον υπέρτατο όρο της δυνατότητας παντός νοητού, την ουσία όλων των πραγμάτων, δηλαδή του Θεού. Σε σχέση με τις ιδέες τίθεται το ερώτημα εάν σε αυτές αντιστοιχούν υπαρκτά αντικείμενα, εάν μπορεί να τους αποδοθεί πραγματικότητα. Ο Καντ αποφαίνεται ότι ο λόγος αδυνατεί να παράσχει πραγματικότητα στις ιδέες του. Μάλιστα δε, όταν επιχειρεί να το πράξει, υπερβαίνει τα όριά του (όπως συμβαίνει στην μεταφυσική), καθίσταται υπερβατικός και καταλήγει σε παραλογισμούς και αντινομίες. Η κριτική την οποία ασκεί ο Καντ στον καθαρό λόγο οδηγεί σε απόρριψη της παραδοσιακής μεταφυσικής (τύπου Λάμπνιτς ή Wolff) και στην επισήμανση ότι δεν είναι δυνατή η μεταφυσική ως επιστήμη, δηλαδή ως μια ενασχόληση που μας παρέχει γνώση.

Η διάκριση των ιδεών από τις κατηγορίες (τις έννοιες της νόησης) ως προς την καταγωγή, την χρήση και τη γνωστική τους αξία, είναι καθοριστικής σημασίας. Ως προς την καταγωγή, οι έννοιες πηγάζουν από την νόηση, ενώ οι ιδέες από τον λόγο. Οι έννοιες συντίθενται με τις εποπτείες και παράγουν γνώση, καθώς ο ρόλος τους είναι να συγκροτούν την εμπειρία. Αντίθετα, περιεχόμενο για τις ιδέες δεν δίδεται μέσω καμίας δυνατής εποπτείας. Τα «αντικείμενα» στα οποία αναφέρονται οι ιδέες δεν μπορούν να γίνουν ποτέ φαινόμενα, γιατί αναφέρονται στην ολότητα της εμπειρίας (π.χ. ο κόσμος είναι η ολότητα των φαινομένων της εξωτερικής αίσθησης) και ως τέτοια δεν μπορούν να δοθούν σε καμιά εποπτεία. Συνεπώς, οι ιδέες δεν αναφέρονται σε φαινόμενα, αλλά σε πράγματα καθ' εαυτά· δεν συγκροτούν την εμπειρία, αλλά οδηγούν την νόηση στην ολότητα και την πληρότητα της εμπειρίας, δηλαδή παίζουν ρυθμιστικό (κανονιστικό) ρόλο. Οι ιδέες παρέχουν συνοχή και συστηματική ενότητα στην ολότητα της γνώσης, χωρίς την οποία η γνώση μας θα ήταν «αποσπασματική και ανώφελη για τον ανώτατο σκοπό (ο οποίος είναι πάντα το σύστημα όλων των σκοπών)».²³ Ως προς τη χρήση τους, λοιπόν, οι έννοιες έχουν

αναφέρεται στην διάκριση μεταξύ των εννοιών του Καντ «υπερβατολογικός» και «υπερβατικός». Υπερβατικό είναι οτιδήποτε πηγαινει πέρα από την περιοχί στην οποία ανήκει. Αντίθετο του υπερβατικού είναι το εμμενές [immanent], αυτό που παραμένει εντός των ορίων του. Το υπερβατολογικό αναφέρεται σ' ένα είδος γνώσης· υπερβατολογική είναι εκείνη η γνώση που δεν αφορά τα αντικείμενα αλλά τις συνθήκες δυνατότητας που πρέπει να πληρούνται a priori ώστε να είναι δυνατή η γνώση των αντικειμένων. Ο Καντ ονομάζει υπερβατολογική κάθε γνώση που γενικά δεν ασχολείται τόσο με αντικείμενα όσο με το δικό μας μονάχα τρόπο γνώσεως αντικειμένων, εφόσον αυτός πρόκειται να είναι a priori δυνατός (ΚκΑ Β25).

²³ Καντ Ιμμ. *Προλεγόμενα σε κάθε Μελλοντική Μεταφυσική*, μτφρ. Γ. Τζαβάρας, Εκδ. Δωδώνη, 1983, σελ. 12.

συγκροτητικό χαρακτήρα, ενώ οι ιδέες έχουν ρυθμιστικό χαρακτήρα. Η διάκριση αυτή καθορίζει και τη διαφορά στο είδος της γνώσης που μπορεί να προσκομίσουν. Η μεν νόηση συγκροτεί αντικείμενα της εμπειρίας και παρέχει γνώση φαινομένων. Ο λόγος επεκτείνει τις έννοιες της νόησης ώστε να συμπεριλάβουν την ολότητα των φαινομένων· μεταβαίνει έτσι σ' ένα πεδίο καθαρά νοητών όντων: «Αλλ' αυτό είναι για μας ένας κενός χώρος, αν πρόκειται να προσδιορίσουμε τη φύση αυτών των νοητών όντων».²⁴ Το μόνο που μπορούμε να γνωρίζουμε θετικά είναι το όριο της δυνατής εμπειρίας, διότι αυτό ανήκει τόσο σ' εκείνο που βρίσκεται μέσα του όσο και σ' αυτόν τον κενό χώρο του πράγματος καθ' εαυτό. «Ο περιορισμός του εμπειρικού πεδίου από κάτι που είναι κατά τ' άλλα άγνωστο, είναι μια γνώση που, έτσι ιδωμένη, παραμένει στην κατοχή του λόγου. Χάρη σ' αυτήν την γνώση ο λόγος δεν κλείνεται μέσα στον αισθητό κόσμο, ούτε όμως και περιπλανιέται έξω από αυτόν, αλλά καθώς ταιριάζει σε μια γνώση ορίων, ο Λόγος περιορίζεται μόνο στη σχέση όσων βρίσκονται έξω από το όριο προς όσα περιέχονται μέσα του».

Ο Καντ επισημαίνει ότι η παραδοσιακή μεταφυσική εκλάμβανε τις ιδέες ως συγκροτητικές της πραγματικότητας και επί τη βάσει της λογικής αναγκαιότητάς τους εξήγαγε οντολογικά συμπεράσματα (π.χ. τις αποδείξεις περί της υπάρξεως του Θεού). Με άλλα λόγια, προσπαθούσε να εφαρμόσει τις κατηγορίες της νόησης στα πράγματα καθ' εαυτά, δηλαδή πέρα από το όριο κάθε δυνατής εμπειρίας, χωρίς ωστόσο να βασισθεί στην αισθητικότητα. Επί παραδείγματι, ο λόγος δεν επιτρέπεται να νοεί το Εγώ ως ουσία. Για την «ψυχή» η παραδοσιακή μεταφυσική διατεινόταν ότι είναι κάτι άυλο, άφθαρτο, προσωπικό, αθάνατο, κάτι το οποίο έχει κάποιου είδους κοινωνία με τα υλικά σώματα. Αυτός ο τρόπος σκέψεως εκλαμβάνει την ιδέα του λόγου που αφορά την ενότητα του υπερβατολογικού υποκειμένου ως πράγμα. Καθώς εντοπίζω τον εαυτό μου, το Εγώ μου, μέσα στην νόησή μου ως κάτι το αμετάβλητο, τον ονομάζω «ουσία». Το Εγώ είναι το υποκείμενο των νοημάτων μας, των σκέψεών μας· εντούτοις το γνωρίζουμε μόνο μέσω των νοημάτων, χωρίς να έχουμε ή να μπορούμε να αποκτήσουμε κάποια ιδέα περί της φύσεώς του, αφού ούτε το βλέπουμε ούτε το αγγίζουμε ούτε το οσφραινόμεθα. Εάν το Εγώ ήταν ένα κοινό πράγμα, όπως όλα τα άλλα, θα ήταν κατ' ανάγκην εμπειρικός προσιτό. Εάν πάμε πέραν του Εγώ ως υποκειμένου και το χαρακτηρίσουμε ως ουσία, τότε έχουμε υπερβεί τα όρια της δυνατής γνώσεως και πραγματοποιούμε άκριτη χρήση του λόγου. Το ότι το Εγώ δεν

²⁴ Καντ Ιμμ, ό.π. σελ.13.

εντοπίζεται σε κάποια από τις εξωτερικές μας εμπειρίες σημαίνει για τον Καντ ότι δεν είναι αντικείμενο θεωρητικής γνώσεως.

Η δογματική επέκταση του πεδίου των φαινομένων μέσω της υπερβατικής χρήσης των κατηγοριών είναι η αιτία των αντιφάσεων που προκύπτουν στο πλαίσιο της παραδοσιακής μεταφυσικής, όσον αφορά τις ιδέες της ψυχής, του κόσμου και του Θεού. Ο Καντ εκθέτει αυτές τις αντιφάσεις στα κεφάλαια: «Οι παραλογισμοί του καθαρού λόγου», «Οι αντινομίες του καθαρού λόγου» και «Το ιδεώδες του καθαρού λόγου». Αναφερόμαστε εν είδει παραδείγματος στις αντινομίες του καθαρού λόγου. Εφαρμόζοντας τις τέσσερις τάξεις των κατηγοριών (ποσότητα, ποιότητα, σχέση και τρόπος) στην ιδέα του κόσμου παράγονται τέσσερις αντινομίες, τέσσερις θέσεις μαζί με τις αντιθέσεις τους: τόσο οι θέσεις όσο και οι αντιθέσεις μπορούν να αποδειχθούν.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ	ΑΝΤΙΝΟΜΙΑ
Ποσότητα (περί της σύνθεσης του κόσμου)	Θέση: Ο κόσμος ως προς τον χώρο και τον χρόνο έχει ένα όριο Αντίθεση: Η απεραιτησύνθη του κόσμου σε σχέση με τον χώρο και τον χρόνο
Ποιότητα (περί της διαίρεσης του κόσμου)	Θέση: Καθετί μέσα στον κόσμο συνίσταται από το απλό Αντίθεση: Δεν υπάρχει τίποτα απλό, όλα είναι σύνθετα
Σχέση (περί της γένεσης του κόσμου)	Θέση: Υπάρχουν μέσα στον κόσμο αιτίες που ενεργούν ελεύθερα Αντίθεση: Δεν υπάρχει ελευθερία, όλα απορρέουν από φυσική αναγκαιότητα
Τρόπος (περί της εξάρτησης της ύπαρξης του κόσμου)	Θέση: Ανάμεσα στα αίτια του κόσμου υπάρχει κάποιο αναγκαίο ον Αντίθεση: Ανάμεσα στα αίτια του κόσμου δεν υπάρχει τίποτα αναγκαίο, όλα τους είναι τυχαία

Ενδεικτικά αναφέρουμε τις αποδείξεις της πρώτης αντινομίας. Απόδειξη της θέσης: «Πράγματι αν δεχθεί κανείς ότι ο κόσμος δεν έχει ως προς τον χρόνο καμιά

αρχή, τότε μέχρι κάθε δεδομένη χρονική στιγμή έχει παρέλθει μια αιωνιότητα και, συνεπώς, έχει διαρρεύσει μια άπειρη σειρά διαδοχικών καταστάσεων των πραγμάτων στον κόσμο. Τώρα όμως η απειρία μιας σειράς συνίσταται ακριβώς σ' αυτό, στο ότι δηλαδή δεν μπορεί ποτέ να ολοκληρωθεί διαμέσου μιας διαδοχικής σύνθεσης. Άρα, μια άπειρη κοσμική σειρά που έχει διαρρεύσει, είναι αδύνατη, κατά συνέπεια μια αρχή του κόσμου είναι ένας αναγκαίος όρος της υπάρξεώς του - πράγμα που έπρεπε κατ' αρχήν να αποδειχθεί. Όσον αφορά το δεύτερο σημείο, αν δεχθεί κανείς πάλι το αντίθετο, τότε ο κόσμος θα είναι ένα άπειρο δεδομένο όλον [αποτελούμενο] από πράγματα που υπάρχουν συγχρόνως. Το μέγεθος ενός ποσού όμως που δεν είναι δεδομένο μέσα σε ορισμένα όρια κάθε εποπτείας, δεν μπορούμε να το συλλάβουμε με κανένα άλλο τρόπο παρά μόνο δια της συνθέσεως των μερών, και την ολότητα ενός τέτοιου ποσού μονάχα δια της πλήρους συνθέσεως, ή διαμέσου μιας επανειλημμένης συμπροσθέσεως της ενότητας στον ίδιο τον εαυτό της».²⁵ Απόδειξη της αντίθεσης: Αν υποθεθεί ότι ως προς το χρόνο ο κόσμος έχει ένα ξεκίνημα, θα πρέπει να προηγήθηκε ένας κενός χρόνος, δηλαδή ένας χρόνος κατά τον οποίον δεν υπήρχε κόσμος. Αλλά μέσα σε κενό χρόνο είναι αδύνατη οποιαδήποτε γένεση πραγμάτων, γιατί μεταξύ των άλλων απουσιάζουν και οι συνθήκες για τη γένεση της ύπαρξης. Μπορεί λοιπόν μέσα στον κόσμο ν' αρχίζουν κάποια πράγματα, αλλά ο ίδιος ο κόσμος δεν άρχισε ποτέ. Αν υποθεθεί τώρα ότι ως προς το χώρο ο κόσμος έχει όρια, τότε περιβάλλεται από ένα κενό χώρο. Το να έχει όμως κάποια σχέση με κάτι κενό, είναι σαν να μην έχει σχέση με τίποτα, άρα μηδενικός είναι και ο περιορισμός του κόσμου από τον κενό χώρο. Ως προς το χώρο ο κόσμος είναι λοιπόν απεριόριστος.

Ο Καντ μεταβαίνει κατόπιν στην άρση των αντινομιών. Όσον αφορά τις δύο πρώτες, τις λεγόμενες μαθηματικές αντινομίες, δείχνει ότι, αν και η εκάστοτε θέση και αντίθεση είναι αντιφατικές μεταξύ τους, δεν ισχύει ότι η μία από τις δύο είναι αληθής αλλά ότι τόσο οι θέσεις όσο και οι αντιθέσεις είναι λανθασμένες. Ως προς τις δύο τελευταίες αντινομίες (τις «δυναμικές», οι οποίες προκύπτουν από τη συσχέτιση ανομοιογενών στοιχείων) δείχνει ότι ισχύουν τόσο οι θέσεις όσο και αντιθέσεις. Οι μεν θέσεις για τα πράγματα καθ' εαυτά, οι δε αντιθέσεις για τα φαινόμενα. Επί παραδείγματι, ως προς την αντίθεση ανάμεσα σε ελευθερία και φυσική αναγκαιότητα, ο φιλόσοφος τονίζει ότι η σχέση της πράξης προς τις αντικειμενικές αρχές του λόγου, από τις οποίες εκπηγάει, δεν είναι σχέση χρόνου. Οι αρχές αυτές δεν προηγούνται

²⁵ ΚκΑ, Β 454

χρονικά της πράξης, όπως συμβαίνει με τα φυσικά αίτια «γιατί τέτοιες καθοριστικές αρχές δεν παριστάνουν μια σχέση των αντικειμένων προς τις αισθήσεις, συνεπώς προς αιτίες μέσα στο φαινόμενο, παρά παριστάνουν καθοριστικές αιτίες ως πράγματα καθ' εαυτά, τα οποία δεν υπόκεινται σε χρονικές συνθήκες. Έτσι η πράξη μπορεί όσον αφορά τη λογική αιτιότητα να θεωρηθεί ως ένα πρώτο ξεκίνημα, αλλά συνάμα όσον αφορά την τάξη των φαινομένων ως, απλώς και μόνο, εξαρτημένο ξεκίνημα, και χωρίς αντίφαση να θεωρηθεί ελεύθερη ως προς την πρώτη άποψη, αλλά ως προς την δεύτερη (μιας και είναι απλώς φαινόμενο) να θεωρηθεί υπαγόμενη στην φυσική αναγκαιότητα». Με τον μόλις αναφερθέντα τρόπο ο Καντ διασώζει το πεδίο του πράττειν, την ηθικότητα και το δίκαιο, τοποθετώντας αυτήν σε μια υπερεμπειρική σφαίρα, περιορίζοντας ταυτοχρόνως τον χώρο της θεωρητικής γνώσης. Αποκτήσαμε επομένως με τον αναφερθέντα τρόπο γνώση περί της ιδιαίτερης σημασίας που αποδίδει ο Καντ στην έννοια των ορίων του καθαρού λόγου. Μεταβαίνουμε πλέον στην πρακτική του φιλοσοφία βασιζόμενοι στο ότι ο λόγος, αν και μόνο για την πρακτική του χρήση, μπορεί όντως να στοιχειοθετήσει ένα πεδίο ελευθερίας, παρότι θεωρητικώς δεν είναι δυνατή η γνώση των πραγμάτων καθ' εαυτά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Αρχές της πρακτικής φιλοσοφίας του Καντ

2.1. Η αμιγής ηθική φιλοσοφία ως μεταφυσική των ηθών

Σύμφωνα με τον Καντ, καθ' όσον η φιλοσοφία αντλεί το περιεχόμενό της από *a priori* αρχές και όχι από την εμπειρία καλείται «αμιγής φιλοσοφία». Αμιγής είναι η φιλοσοφία είτε ως προς την μορφή ή είτε ως προς το περιεχόμενο. Ως προς την μορφή, ονομάζεται «Λογική», ενώ όταν αναφέρεται σε συγκεκριμένα αντικείμενα του νου ονομάζεται «Μεταφυσική». Τίθεται περαιτέρω το ερώτημα πώς προκύπτει μια αμιγής ηθική φιλοσοφία, μια μεταφυσική των ηθών, η οποία θα διακρίνεται σαφώς από οποιαδήποτε εμπειρική πραγμάτευση των ηθών, η οποία ανήκει στην πρακτική ανθρωπολογία. Η αναγκαιότητα μιας αμιγούς ηθικής φιλοσοφίας²⁶ αποδεικνύεται μέσω της ιδέας του καθήκοντος και του ηθικού νόμου που ενυπάρχει στην συνείδηση κάθε έλλογου όντος. Το ότι η ιδέα αυτή δεσμεύει τον άνθρωπο και ισχύει καθολικά δεν προκύπτει από την πεπερασμένη ανθρώπινη φύση ούτε από τις εμπειρικές περιστάσεις, αλλά μόνον από προϋπάρχουσες *a priori* έννοιες του καθαρού λόγου. Κάθε προτροπή βασιζόμενη σε αρχές της εμπειρίας μπορεί μεν να ονομασθεί «πρακτικός κανόνας», αλλά ποτέ «ηθικός νόμος».

Η μεταφυσική των ηθών, θεωρημένη ως καθαρή πρακτική φιλοσοφία, δεν περιορίζεται απλώς στην έρευνα των πηγών των πρακτικών αξιωμάτων που ενοικούν *a priori* στον λόγο μας, στοιχεία που πραγματεύεται η γενική πρακτική φιλοσοφία, αλλά βασίζεται στην ιδέα και την δυνατότητα μιας καθαρής καλής βούλησης και αναζητεί την προέλευση των αιτίων που κινούν την βούληση, ώστε να θεμελιωθεί μια ανώτατη αρχή περί ηθικότητας. Κατά την αναζήτηση μιας ηθικής μέσα από τον ορθό λόγο ο Καντ προσπαθεί να αναδείξει τα μόνιμα, καταστατικά και έλλογα στοιχεία του ανθρώπου.

²⁶ Ο Μ. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία του γερμανικού ιδεαλισμού*, τεύχος 1ο, προκριτική περίοδος, Αθήνα, 1979, σ. 64, θεωρεί ότι ως προς την ηθική φιλοσοφία ότι την μεγαλύτερη επίδραση άσκησε στον Καντ ο Ρουσσώ, ο οποίος προσανατολίζει τις επιστήμες προς έναν υψηλό, ηθικό σκοπό, και προφυλάσσει ταυτόχρονα την φιλοσοφία από την επιστημονική υπεροψία και την μεταφυσική οίηση, καθώς ο Ρουσσώ θεωρούσε ότι επιστήμη και θεωρία δεν έχουν απόλυτη αξία, αλλά μέσα προς τον ηθικό προορισμό του ανθρώπου.

2.2. *Αγαθή βούληση και καθήκον*

Στο πρώτο κεφάλαιο της *Μεταφυσικής των ηθών* (στο εξής: *ΜτΗ*) ο Καντ αναπτύσσει την έννοια της αγαθής βούλησης, καθώς θεωρεί ότι μόνον υπό το πρίσμα της έννοιας αυτής είναι δυνατό να εννοηθεί το αγαθό απολύτως. Ο Καντ ορίζει την βούληση ως «ικανότητα ενός ελλόγου όντος να πράττει σύμφωνα με την παράσταση κάποιων νόμων», δηλαδή σύμφωνα με αρχές. Καθώς η απόρροια πράξεων από νόμους είναι έργο του λόγου, η βούληση δεν είναι παρά πρακτικός λόγος. Η ανθρώπινη βούληση είναι η ικανότητα του ανθρώπου να επιλέγει, ως έλλογο όν, μόνον εκείνο που ο λόγος, ανεξάρτητα από κάθε ροπή, αναγνωρίζει ως αγαθό. Η βούληση είναι καθαρή όταν επιλέγουμε να εκτελέσουμε μια πράξη ανεξαρτήτως του εάν είναι αυτή αντιτίθεται στα συμφέροντα και τις ροπές μας. Η βούληση η ανεπηρέαστη από την φύση και την εμπειρία αποτελεί για τον φιλόσοφο τον ύψιστο σκοπό της ανθρώπινης ύπαρξης· διά αυτής επιτυγχάνεται η ανώτατη μορφή ελευθερίας, η αυτονομία.

Όλες οι εσωτερικές ικανότητες, τα χαρίσματα και οι ιδιότητες του ανθρώπου έχουν σχετική μόνον αξία, διότι, για να ενεργοποιηθούν, προϋποθέτουν πάντοτε μια αγαθή βούληση, η οποία ελέγχει την επίδρασή τους πάνω στο πνεύμα. Η αγαθή βούληση καθ' εαυτήν είναι ανώτερη κάθε κλίσης ή ροπής· γίνεται δε αποδεκτή ως απόλυτη ηθική αξία και από τον κοινό νου. Εξεταζόμενη μεμονωμένα, απλώς ως υποκείμενη στην διεύθυνση του λόγου, δεν έχει καμία αξία· αξία αποκτά μόνο όταν επιφέρει κάποια πρακτική ωφέλεια. Η βούληση του ανθρώπου δέχεται, αφ' ενός, την επίδραση του φυσικού ενστίκτου και, αφ' ετέρου, την επίδραση του εννοικούντος στον άνθρωπο λόγου. Η διατήρηση της ζωής και η εκπλήρωση των φυσικών επιδιώξεων ενεργοποιείται από το ένστικτο, το οποίο εκφράζει τον φυσικό προορισμό του ανθρώπου. Ο άνθρωπος όμως έχει εξίσου και λόγο, ο οποίος επιδρά πάνω στην βούληση με στόχο την ανάδειξή της σε αγαθή βούληση, κάτι που για τον Καντ αποτελεί αυτοσκοπό και όχι μέσο για άλλους σκοπούς. Η αγαθή βούληση δεν είναι μεν το μοναδικό αγαθό, αλλά είναι ο όρος της δυνατότητας όλων των υπόλοιπων, ιδίως δε της ευτυχίας. Η κατάκτηση της ευτυχίας είναι πάντα υποκείμενη σε όρους και σχετική. Δεν έρχεται ωστόσο σε αντίφαση με τον σκοπό της ανθρώπινης φύσης, αλλά, αντίθετα, ανήκει στην πρόθεσή της, σύμφωνα με την οποία ο λόγος πρέπει να αυτοκαθορίζεται και να αναγνωρίζει στην θεμελίωση μιας αγαθής βούλησης τον ανώτατο πρακτικό του προορισμό.

Η έννοια της αγαθής βούλησης συνοδεύεται από την έννοια του καθήκοντος και της θεμελίωσης της πράξης στο καθήκον. Κατά τον Καντ, αναζητείται η έννοια του καθήκοντος ως αιτιώδους λόγου του πράττειν. Ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί εν προκειμένω παραδείγματα από την κοινή εμπειρία της ανθρώπινης πράξης, τα οποία βοηθούν να καταστεί, μέσω της έννοιας του καθήκοντος, πιο προσιτή στον κοινό νου η έννοια της αγαθής βούλησης. Συγκεκριμένα, εμπειρικά διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν πράξεις που εναντιώνονται στο καθήκον και πράξεις που ευθυγραμμίζονται μεν προς το καθήκον, αλλά αποβλέπουν εμμέσως στην εξυπηρέτηση ιδιοτελών σκοπών. Επί παραδείγματι, η εντιμότητα στις εμπορικές συναλλαγές είναι πρακτική σύμφωνη προς το καθήκον, ωστόσο επιτάσσεται από τα συναλλακτικά ήθη και έχει καθαρά λειτουργικό και συμφεροντολογικό χαρακτήρα, καθώς προωθεί την ευόδωση των στόχων της εμπορικής επιχείρησης. Στην περίπτωση αυτή η σύμμετρη προς το καθήκον πράξη εκτελείται προς ίδιον όφελος. Μια πράξη μπορεί επίσης να είναι σύμφωνη προς το καθήκον και το υποκείμενο να τείνει άμεσα προς αυτήν λόγω κάποιας φυσικής του αντίδρασης ή ροπής. Η ευεργεσία με κίνητρο την απόλαυση που προξενείται μέσα από την χαρά των άλλων ή η επιδίωξη της ευτυχίας είναι καθήκοντα, και είναι θεμιτό για τον άνθρωπο να στοχεύει στην κατάκτησή τους, αλλά ίσως επιτυγχάνονται από τις φυσικές του δυνατότητες. Εφ' όσον παραθεωρήσουμε τα φυσικά ένστικτα και τις φυσικές κλίσεις και ορμές, τότε παραμένει μια άλλη πηγή που μπορεί να καθορίσει την βούληση: παραμένει ο νόμος που επιτάσσει την πραγμάτωση των παραπάνω πράξεων από καθήκον. Μόνον επί τη βάση αυτού του νόμου μπορεί μια πράξη να έχει αληθινό ηθικό περιεχόμενο. Ο Καντ επισημαίνει εν προκειμένω ότι με αυτό το πνεύμα πρέπει να κατανοηθεί και η εντολή της αγάπης που δίδεται στην Αγία Γραφή, αφού η αγάπη ως φυσική παρόρμηση δεν μπορεί να διαταχθεί. Τουναντίον, η αγαθοεργία και η ευεργεσία, ως καθήκοντα, ασκούμενα ακόμη και παρά τις άμεσες τάσεις του ανθρώπου, συνιστούν πρακτική και όχι παθολογική αγάπη. Πρακτική αγάπη είναι αυτή που βασίζεται στην βούληση και πηγάζει από τα θεμελιώδη αξιώματα της πράξης κι όχι από την δυναμική των συναισθημάτων.

Με βάση τα παραπάνω, ο Καντ συνάγει, πρώτον, ότι μια πράξη έχει ηθική αξία όταν διενεργείται από καθήκον και όχι απλώς σύμφωνα με το καθήκον· όταν θεμελιώνεται στην συνείδηση του καθήκοντος και όχι στην αμεσότητα των φυσικών

τάσεων.²⁷ Η διάκριση μεταξύ πράξεων που πηγάζουν από καθήκον και πράξεων που είναι απλώς σύμφωνες προς το καθήκον, δηλώνει την αντιδιαστολή ανάμεσα στην φαινομενικότητα και στο εσωτερικό θεμέλιο της πράξης και παραπέμπει στην διάκριση μεταξύ νομιμότητας (Legalität), κατά την οποία η πράξη είναι σύμφωνη με το νόμο χωρίς να εξετάζεται το ελατήριό της, και ηθικότητας (Moralität), η οποία εμφανίζεται αργότερα στην *MtH*. Σύμφωνα με αυτήν, η ιδέα του καθήκοντος βάσει του νόμου είναι συγχρόνως και το ελατήριο της πράξης. Προκύπτει, δεύτερον, ότι η πράξη που πηγάζει από το καθήκον αντλεί την ηθική της αξία όχι από το αντικείμενο στο οποίο αποβλέπει, αλλά από τον *υποκειμενικό γνώμονα*,²⁸ άλλως το υποκειμενικό αξίωμα, σύμφωνα με το οποίο η πράξη αποφασίζεται. Η ηθική αξία της πράξης είναι ανεξάρτητη από την πραγματικότητα του αντικειμένου της πράξης και έγκειται μόνον στην αρχή της βούλησης· δεν ανευρίσκεται στην σχέση της βούλησης προς το αποτέλεσμα της ενέργειάς της, αλλά στην αρχή που καθορίζει την ίδια την βούληση. Η βούληση νοείται ως ευρισκόμενη σε ένα σταυροδρόμι ανάμεσα στην οικεία της *a priori* αρχή και στα *a posteriori* υποκειμενικά κίνητρα, τα οποία αποβλέπουν στο περιεχόμενο της πράξης. Προκύπτει, τρίτον, ότι το καθήκον δηλώνει την αναγκαιότητα μιας πράξης από *σεβασμό για τον νόμο*. Ο σεβασμός αυτός δεν κατευθύνεται προς το αποτέλεσμα της πράξης, αλλά αφορά την ίδια την ελεύθερη δραστηριότητα της βούλησης. Μια πράξη από καθήκον οφείλει να διαχωρισθεί από την επίδραση των φυσικών κλίσεων και επιθυμιών και έτσι από κάθε πιθανό εμπειρικό αντικείμενο, στο οποίο μπορεί να αποβλέπει η βούληση. Αυτό που καθορίζει την βούληση αντικειμενικά είναι ο νόμος, ενώ υποκειμενικά είναι ο γνώμονας, δηλαδή η υποκειμενική αρχή της βούλησης· οφείλω να ακολουθώ τον νόμο επιφέροντας ρήξη με όλες μου τις ενορμήσεις, οι οποίες δίνουν αφορμή σε υποκειμενικές αρχές.

Η θεμελιώδης αρχή που καθιστά καθήκον ορισμένες πράξεις είναι ένας πρακτικός νόμος. Ο κανόνας που ο πράττων θέτει ως αρχή του βάσει υποκειμενικών λόγων είναι ο γνώμονάς του. Γνώμονας είναι η υποκειμενική αρχή της πράξης, αρχή την οποία ο πράττων καθιστά κανόνα για τον εαυτό του. Παρά το ότι οι νόμοι είναι οι

²⁷ Ιμ. Καντ, *Μεταφυσική των Ηθών*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκη, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 2013, σελ. 36. (στο εξής: *MtH*)

²⁸ Υποκειμενικός γνώμονας ή υποκειμενικό αξίωμα (Maxime) είναι, σύμφωνα και με μια επεξηγηματική υποσημείωση του Καντ, η υποκειμενική αρχή της βούλησης, σε αντιδιαστολή προς την αντικειμενική της αρχή, που είναι ο ίδιος ο πρακτικός νόμος. Η αντιδιαστολή αυτή υφίσταται, καθ' όσον ο λόγος δεν έχει πλήρη κατίσχυση επί της δύναμης της ορέξεως του έλλογου υποκειμένου. Ειδήλλως, η αντικειμενική αρχή θα ίσχυε και υποκειμενικά ως αρχή του πράττειν.

ίδιοι, οι γνώμονες είναι υποκειμενικοί και μπορεί να διαφέρουν. Η κατηγορική προστακτική εκφράζει εν γένει τι αποτελεί υποχρέωση για τον πράττοντα. Για να καταλάβει κανείς εάν ο γνώμονας του είναι αντικειμενικά έγκυρος πρέπει να εξετάζει πρώτα την υποκειμενική αρχή του και στην συνέχεια να την υποβάλλει στον έλεγχο του λόγου ώστε να εξακριβώσει εάν ο γνώμονας αυτός οδηγεί σε μια καθολική νομοθεσία.²⁹

Ο Καντ αποδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στην έννοια του καθαρού σεβασμού προς τον πρακτικό νόμο, την οποία θεωρεί ενδιάθετη κατάσταση, απορρέουσα από την οικεία παράσταση μιας έννοιας που ενυπάρχει στον λόγο. Ο σεβασμός σημαίνει την συνείδηση της υποταγής της βούλησης σε ένα νόμο χωρίς μεσολάβηση εξωτερικών επιδράσεων. Ο σεβασμός είναι η επίδραση που ασκεί ο νόμος στο υποκείμενο, αλλά ο νόμος επιβάλλεται και αυτός από το ίδιο το υποκείμενο, ως νόμος αναγκαίος για τον εαυτό του. Διαχωρίζεται, ως εκ τούτου, από τα κοινά συναισθήματα, προς τα οποία μπορεί να παρουσιάζει κάποια ίσως αναλογία. Για παράδειγμα, ο νόμος μπορεί να σχετίζεται με τον φόβο, όταν υποτάσσεται κανείς στο νόμο με την συνείδηση ότι υπερτερεί του πεπερασμένου εγωισμού του και δεν μπορεί να πράξει άλλως.

Πράττω από καθήκον σημαίνει ενεργώ από σεβασμό στον ηθικό νόμο. Για να ελέγξω αν όντως πράττω από σεβασμό στον ηθικό νόμο πρέπει να αναζητήσω τον κανόνα ή την αρχή με την οποία ενεργώ, διότι, εάν πράττω από σεβασμό στον νόμο, πράττω έτσι, ώστε να θέλω η δική μου προσωπική αρχή να καταστεί καθολικός νόμος που να ισχύει ακόμη και έναντί μου· πρόκειται για την περίφημη *κατηγορική προσταγή* του Καντ. Περαιτέρω, η ηθική αξία μιας πράξης δεν έγκειται στο προσδοκώμενο αποτέλεσμα, καθώς αυτό μπορεί να αφορά οποιοδήποτε περιεχόμενο. Ο λόγος θέτει ο ίδιος τον πρακτικό του προορισμό, ο οποίος ουσιαστικά είναι ο ίδιος ο νόμος, και αυτός ανευρίσκεται στην βούληση κάθε έλλογου όντος, καθ' όσον αυτό αυτοκαθορίζεται. Με άλλα λόγια, η ίδια η παράσταση του νόμου συνιστά ύψιστο αγαθό, και τούτο ενυπάρχει ήδη στο πρόσωπο που ενεργεί σύμφωνα με τον νόμο. Η εν λόγω παράσταση του νόμου δεν εμπερικλείει τίποτα άλλο παρά μόνον την *καθολική νομοτέλεια* των πράξεων εν γένει, την οποία η βούληση πρέπει να θέτει ως αρχή. Το αναφερθέν οδηγεί στην γνωστή διατύπωση της κατηγορικής προσταγής της ηθικότητας, σύμφωνα με την οποία οφείλω να ενεργώ κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να μπορώ συνάμα να θέλω να γίνει ο υποκειμενικός μου γνώμονας καθολικός νόμος. Ο

²⁹ *MtH*, σελ. 43.

γνώμονας θα πρέπει να δύναται να υψωθεί σε αξίωμα μιας ενδεχόμενης καθολικής νομοθεσίας, διότι ο λόγος επιβάλλει άμεσο σεβασμό προς αυτήν.³⁰

Η αναγκαιότητα να πράττω από καθαρό σεβασμό για τον πρακτικό νόμο αποτελεί την ουσία του καθήκοντος, εμπρός στο οποίο πρέπει να υποχωρεί κάθε άλλο κίνητρο. Το καθήκον αποτελεί όρο των πράξεων μιας αγαθής βούλησης, η αξία της οποίας είναι απόλυτη. Το τελευταίο συνιστά την αρχή της γνώσης περί ηθικότητας του ανθρώπινου λόγου. Βέβαια, η αρχή αυτή δεν εμφανίζεται πάντοτε ενώπιον του ανθρώπου με την αναφερθείσα καθαρή και καθολική μορφή, ωστόσο φανερώνεται στην πρακτική της χρήση ως μέτρο ορθότητας κατά την κριτική αποτίμηση των πράξεων. Ο κοινός ανθρώπινος λόγος, η κοινή συνείδηση όλων των ανθρώπων περί ηθικότητας και δικαίου, είναι πάντα σε θέση να διακρίνει το καλό από το κακό, το σύμφωνο με ή το ενάντιο προς το καθήκον, χωρίς να χρειάζεται προς τούτο την συνδρομή της επιστήμης ή της φιλοσοφίας. Διότι την αρχή της ηθικότητας την φέρει ο άνθρωπος ήδη εντός του και την εκδηλώνει στην πράξη υπό την μορφή της ενεργοποίησης της *αυτονομίας* και της *ελευθερίας* του. Στον κοινό ανθρώπινο νου η πρακτική κριτική ικανότητα έχει το προβάδισμα έναντι της θεωρητικής, η οποία, όταν κινείται πέρα από τους νόμους της εμπειρίας και των δεδομένων της κατ' αίσθησιν αντίληψης, περιπίπτει, όπως είδαμε, σε αντιφάσεις και αντινομίες. Αντιθέτως, στην σφαίρα της πράξης, η δύναμη της κριτικής αποτίμησης που διαθέτει ο άνθρωπος ενεργοποιείται κυρίως όταν αποκλείει από τους πρακτικούς του νόμους όλα τα κίνητρα που προέρχονται από τις παρορμήσεις των αισθήσεων.

Ο άνθρωπος διχάζεται ωστόσο ανάμεσα στις εντολές του καθήκοντος, τις οποίες ο λόγος τού φανερώνει ως αξιοσεβάστες, και στην πλήρωση των αναγκών και επιθυμιών του, την οποία αντιλαμβάνεται ως ευτυχία. Αναπτύσσεται, ως εκ τούτου, μια φυσική διαλεκτική, η οποία παίρνει την μορφή ότι το πνεύμα του ανθρώπου έχει την τάση να χρησιμοποιεί διάφορες προφάσεις, δικαιολογίες ή σοφιστείες για να αντιστρατεύεται τους νόμους του καθήκοντος και να αμφισβητεί την εγκυρότητα και την καθαρότητά τους, προσπαθώντας να τις φέρει στα μέτρα των επιθυμιών του. Με αυτόν τον τρόπο όμως διαστρέφεται το περιεχόμενό τους και χάνεται η ηθική τους αξία. Εξαιτίας της αναφερθείσας διαλεκτικής αναδύεται η ανάγκη, προκύπτουσα από πρακτικούς κι όχι θεωρητικούς λόγους, ο κοινός ανθρώπινος νους να εξέλθει των

³⁰ Π.χ. ο υποκειμενικός γνώμονας που μου υποδεικνύει να δίνω μια ψεύτικη υπόσχεση, προκειμένου να ξεφύγω από μία δύσκολη θέση, δεν μπορεί να αναχθεί σε καθολικό νόμο. Διότι αυτό θα αναιρούσε την ίδια την έννοια της υπόσχεσης. Αν λοιπόν αυτός ο υποκειμενικός γνώμονας γινόταν καθολικός νόμος, θα ερχόταν σε αντίφαση με τον εαυτό του και θα αυτοκαταστρεφόταν.

στενών ορίων του και να εισέλθει στην περιοχή της πρακτικής φιλοσοφίας. Ωθείται σε αυτό το πεδίο για να αναζητήσει τις πηγές της πρακτικής του αρχής και να προβεί στον ορθό καθορισμό της, με στόχο να διαλύσει την αμφιβολία στην οποία περιπίπτει.

2.3. Από την λαϊκή ηθική στην μεταφυσική των ηθών

Ο Καντ θεωρεί λοιπόν ότι πρέπει να έρθει στο φως ο ηθικός νόμος που υποφώσκει ασυνείδητα στις ηθικές μας κρίσεις. Μέσα στον κόσμο δεν μπορούμε να βρούμε ένα αντικειμενικό κριτήριο για την ηθική αξία των πράξεών μας, διότι οι περισσότερες απ' αυτές απλώς μοιάζουν να γίνονται από καθήκον, αλλά στην πραγματικότητα παρακινούνται από την φιλαυτία και τον εγωισμό. Οι άνθρωποι ενδιαφέρονται για τον εαυτό τους και όχι για το καθήκον· οι δε πράξεις τους εξυπηρετούν τα συμφέροντά τους. Ως εκ τούτου, τα αντικειμενικά αξιώματα της ηθικής πρέπει να αναζητηθούν αλλού. Οι ηθικές αρχές δεν συνάγονται a posteriori (επί τη βάσει της εμπειρίας), αλλά τίθενται a priori· εκ των προτέρων διατυπώνουμε ηθικές αρχές και μετά ζητάμε να βρούμε την επαλήθευσή τους στην εμπειρία. Αυτό οφείλεται στο ότι οι ηθικές αρχές αναφέρονται όχι στον λόγο για τον οποίο γίνεται κάτι, αλλά σε αυτό που οφείλει να λάβει χώρα. Ως εκ τούτου, οι ηθικές αρχές πρέπει να αναζητηθούν σε μια μεταφυσική των ηθών· εκεί θα θεμελιωθούν και τότε μόνον μπορούν να εκλαϊκευθούν για να μπορέσουν να γίνουν κτήμα όλων.³¹

Εν προκειμένω ο Καντ προτείνει μια διαδικασία σταδιακής μετάβασης από την λογική κρίση στην ηθική πράξη, στο πλαίσιο της οποίας εκκινούμε από την παραδοχή ότι, για να καταστεί δυνατή η κρίση στον άνθρωπο, δεν αρκεί η μόνο η λογική του ικανότητα, αλλά και η συνειδητοποίηση του λόγου ως απαρασάλευτου και αδιαμφισβήτητου κριτηρίου. Ο άνθρωπος δεν μπορεί όμως να αρκεσθεί στο θεμέλιο του λόγου για να μεταβεί στις ηθικές πράξεις, αλλά χρειάζεται και ένα κίνητρο που θα τον παρακινήσει να λάβει μια ηθική απόφαση και να μεταβεί στην πράξη. Η βούληση ανήκει στο επιθυμητικό στοιχείο του ανθρώπου και αποτελεί κίνητρο. Η βούληση δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένη πράξη –αυτό είναι έργο της προαίρεσης, της ικανότητας επιλογής–, αλλά καθορίζει την προαίρεση για την πράξη· η ίδια η βούληση δεν υπόκειται σε κάποιον καθοριστικό λόγο, αφού αυτονομείται, αλλά

³¹ Ιμμ. Καντ, *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, μτφρ. Γ. Τζαβάρα, ΑΘΗΝΑ 1984, εκδ. Δωδώνη, σελ 56 σημ. 68: «Κατά τον Καντ η μεταφυσική ασχολείται με εκείνες τις γνώσεις που μπορούν να επικυρωθούν από την εμπειρία, έστω κι αν είναι απριωρικές (δηλαδή γνώσεις που δεν κατάγονται από την εμπειρία)».

μπορεί να καθορίζει την προαίρεση.³² Το δεύτερο κίνητρο, με βάση το οποίο ο άνθρωπος μεταβαίνει στο πράττειν είναι η ικανότητα του ανθρώπου να αισθάνεται. Όσον αφορά τον ηθικό προβληματισμό, η ικανότητα αυτή περιλαμβάνει οτιδήποτε σχετίζεται με υποσυνείδητες ορμές και εγωιστικές ροπές προς την ηδονή και την ευτυχία.

Η κριτική έρευνα που πρέπει να επιτελεσθεί στο πλαίσιο της ηθικής καλείται να διακρίνει τους ρόλους του λόγου και της αίσθησης και να διερευνήσει πώς μπορούν να συνεργασθούν αυτά τα δύο για να συγκροτηθεί μια ηθική πράξη. Οι ανθρώπινες πράξεις υπαγορεύονται από υποκειμενικά κίνητρα, τα οποία προωθούν το ατομικό συμφέρον και τις εγωιστικές ροπές του ανθρώπου· όπως είδαμε, ο Καντ τα αποκαλεί αυτά «γνώμονες». Τα κίνητρα αυτά αφορούν μόνον την αίσθηση, η οποία στοχεύει στην ατομική ευτυχία.³³ Ο λόγος έχει όμως την δύναμη να ξεπερνάει τα υποκειμενικά κίνητρα και τις εμπειρικές επιρροές και να συλλαμβάνει τον ηθικό νόμο αντικειμενικά για κάθε έλλογο όν. Ο ηθικός νόμος πρέπει να απορρέει από την λογική ικανότητα κάθε έλλογου όντος· πρέπει δε να συντίθεται αρμονικά με τους υποκειμενικούς γνώμονες στους οποίους υπακούει η αίσθησή μας. Ο Καντ διακρίνει έτσι την εμπειρική από την καθαρή ηθική φιλοσοφία, την μεταφυσική των ηθών, και θεωρεί ότι, για να επισημανθεί ο ηθικός νόμος που ενοικεί σε κάθε ηθική πράξη, πρέπει να προηγηθεί ανάλυση του υπέρτατου αγαθού, εκείνου δηλαδή που αποτελεί την βάση για την απόκτηση των αγαθών εν γένει. Το υπέρτατο αγαθό συμπίπτει με την αγαθή βούληση, καθ' όσον αυτή είναι ανεπηρέαστη από κάθε ωφελιμισμό, ανεξάρτητη από φυσικές ροπές και κατευθύνει τις ηθικές μας πράξεις μόνο από καθήκον και από σεβασμό στον ηθικό νόμο.

Κατά τον Καντ, ηθικοί νόμοι είναι εκείνοι που διαθέτουν ένα *a priori* θεμέλιο, οπότε είναι αναγκαίοι. Εάν οι ηθικές αρχές εκπήγαζαν από την εμπειρία, δεν θα μπορούσαμε να αποφύγουμε ηθικά σφάλματα, διότι η εμπειρία δεν μπορεί να παρέχει καμία αναγκαία αρχή και κανέναν αναγκαίο *a priori* ηθικό νόμο. Κανένας νόμος προερχόμενος από την εμπειρία δεν μπορεί να είναι δεσμευτικός για όλους και πάντοτε. Δεν είναι καθολικός, αφού δεν πηγάζει από τον καθαρό λόγο· ενδέχεται δε να ανατραπεί ή να αποδειχθεί λανθασμένος, επειδή θα εμφιλοχωρήσουν εμπειρικά

³² *MtH*, σελ. 29.

³³ Στην *Encyclopedie de la Peiade, Ιστορία της φιλοσοφίας*, Η καντιανή επανάσταση, σ. 72, αναφέρεται ότι η αυστηρότητα της καντιανής ηθικής δεν εδράζεται στην κατηγορηματική άρνηση να θεωρήσει την ευτυχία ως το θεμέλιο ή ως ηθικό νόμο, αλλά στην ιδέα ότι μόνον όταν αυτή (η ευτυχία) είναι τέλεια μπορεί να γίνει λόγος για ηθικότητα, αλλά αυτό αποτελεί ιδανικό ανέφικτο για την ανθρώπινη κατάσταση.

στοιχεία σε αυτόν. Στην θεωρία περί δικαίου ο Καντ εφαρμόζει επίσης το γνώρισμα της καθαρότητας και απριορικότητας, όπως θα δούμε κατά την ανάλυση των ορισμών της σφαίρας του δημοσίου δικαίου. Δεοντοκρατικό περιεχόμενο έχουν, κατά τον Καντ, οι ίδιοι οι νόμοι και όχι κάποιο αγαθό, όπως η ευτυχία. Ο φιλόσοφος θεωρεί παραδοξότητα το να σχηματίζει κανείς *a priori* αρχές για την ευτυχία, διότι ο λόγος άνευ της εμπειρίας παρέχει είτε απλές ταυτολογίες είτε κενές περιεχομένου αρχές για την ευτυχία· μόνον διά της εμπειρίας μπορούμε να διδαχθούμε κάτι για την ευτυχία, η οποία αφορά το φάσμα των ηδονών, είτε των πρωταρχικών (τροφή, έρωτας, ανάπαυση, κίνηση, κ.λ.) είτε αυτών που δημιουργούνται από την καλλιέργεια και ανάπτυξη των φυσικών μας προδιαθέσεων (τιμή, γνώση, κ.λπ). Ο Καντ διακρίνει ανάμεσα στην αρετή και στην ευτυχία, και θεωρεί ότι η κατάκτηση της αρετής δεν συνεπάγεται και απόκτηση της ευτυχίας. Η αγαθή βούληση δεν μας καθιστά αυτόκλητα ευτυχισμένους, αλλά πάντως άξιους για ευτυχία. Ως απόλυτος σκοπός δεσπόζει στην φιλοσοφία του Καντ η δημιουργία αγαθής βούλησης μέσω της λογικής μας ικανότητας, με όποιο τίμημα κι αν επιτυγχάνεται αυτό. Η αγαθή βούληση είναι αυτή που πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν κατά την εκτίμηση της αξίας των πράξεών μας και αποτελεί συνθήκη κάθε άλλης αξίας.

Η ηθική και η θεωρία δικαίου του Καντ, θεωρημένες ως ολοκληρωμένο σύστημα αρχών, αποσκοπούν στην διά του λόγου παραγωγή μεταφυσικών *a priori* αρχών των καθαρών εννοιών του ηθικού νόμου, της υποχρέωσης, του καθήκοντος και του δικαίου, οι οποίες αρχές εκπηγάζουν από την ιδέα της ελευθερίας. Ο ηθικός νόμος συνιστά εντολή με καθολική ισχύ για όλους τους ανθρώπους, ανεξάρτητα από τα ατομικά φυσικά γνώρισμα και προτιμήσεις, και ισχύει απλώς και μόνον επειδή οι άνθρωποι είναι ελεύθερα όντα και διαθέτουν πρακτικό λόγο, ο οποίος πρέπει να καθοδηγεί τις πράξεις τους, καθ' όσον αυτές νοούνται ως ελεύθερες ενέργειες και όχι ως ενέργειες αιτιακά καθορισμένες από τη φύση. Ο άνθρωπος πρέπει να βασίζεται σε έναν εσωτερικό νόμο, ο οποίος είναι καθολικός και δεν εξαρτάται από άλλους ή από την εμπειρία. Ένας τέτοιος όμως νόμος θα είναι αθεμελίωτος, εάν δεν προκύπτει από *a priori* αρχές· αθεμελίωτη είναι οποιαδήποτε πρακτική φιλοσοφία δεν στηρίζεται σε *a priori* αρχές, δηλαδή σε μια μεταφυσική που πραγματεύεται τις *a priori* αρχές ως έννοιες και ως θεμέλια του ηθικού βίου και του δικαίου· εξ αυτού προκύπτει η αναγκαιότητα μιας μεταφυσικής των ηθών.

2.4. Θεμελιακές έννοιες της μεταφυσικής των ηθών

Εν προκειμένω μας ενδιαφέρει η προέλευση των ηθικών αρχών από τον καθαρό λόγο, ο οποίος τις καθιστά ανώτατες πρακτικές αρχές και ανεξάρτητες από κάθε εμπειρία, συνεπώς και ανεξάρτητες από την ιδιαιτερότητα της ανθρώπινης φύσης. Ο Καντ μεταβαίνει σταδιακά από την κοινή αντίληψη περί ηθικής στην μεταφυσική της ηθικής, ακολουθώντας τους βηματισμούς του καθαρού πρακτικού λόγου. Η ηθική ικανότητα του ανθρώπου μπορεί να ερμηνευθεί μόνον διά της μετάβασης στην σφαίρα της μεταφυσικής των ηθών, την μόνη αρμόδια να θεμελιώσει την ηθικότητα. Καθώς συχνά διαπιστώνεται ότι οι υποκειμενικοί μας γνώμονες και τα υποκειμενικά μας ηθικά αξιώματα μπορεί να διαφωνούν προς τον ηθικό νόμο, πρέπει αυτός να λάβει την μορφή της προσταγής. Ο ηθικός νόμος δεν μπορεί να εκφέρεται υποθετικά ή επιλεκτικά, ώστε να συμφωνεί με κάποια ατομικά μας συμφέροντα, αλλά πρέπει να εφαρμόζεται χωρίς όρους, κατηγορικά. Ο Καντ διαπιστώνει ότι υπάρχουν δύο είδη προσταγής: η υποθετική και η κατηγορική. Η υποθετική λέει: εάν θέλεις να επιτύχεις ένα συγκεκριμένο σκοπό, πράττε με συγκεκριμένο τρόπο. Η κατηγορική λέει: ανεξάρτητα από το σκοπό που θες να επιτύχεις, πράττε με ένα συγκεκριμένο τρόπο. Υπάρχουν πολλές υποθετικές προσταγές, καθώς υπάρχουν αντίστοιχα και πολλοί σκοποί που θέλει κανείς να επιτύχει. Υπάρχει όμως *μία* μόνον κατηγορική προσταγή· η προσταγή της ηθικής. Η κατηγορική προσταγή παρουσιάζει μια πράξη ως αντικειμενικά αναγκαία καθ' εαυτήν, χωρίς αναφορά σε οποιονδήποτε άλλον σκοπό. Η κατηγορική προσταγή δηλώνει ότι πρέπει να συμμορφώνεται κανείς με την καθολικότητα του νόμου. «Άρα, υπάρχει μία μόνον κατηγορική προσταγή, και είναι η εξής: Πράττε μόνο βάσει εκείνης της αρχής, δια της οποίας μπορείς ταυτόχρονα να θέλεις να καταστεί αυτή καθολικός νόμος». Όταν σκέπτομαι, λέει ο Καντ, μια κατηγορική προσταγή, ξέρω αμέσως τι περιλαμβάνει· εκτός από τον ηθικό νόμο, περιλαμβάνει την αναγκαιότητα να συμφωνεί ο γνώμονας, το υποκειμενικό δηλαδή κίνητρο ή αξίωμά μου, με το νόμο.³⁴

Αφού ο νόμος είναι απόλυτος και δεν περιορίζεται από κανέναν όρο, αυτό με το οποίο πρέπει να συμφωνεί ο υποκειμενικός γνώμονας των πράξεων δεν μπορεί παρά

³⁴ Ο Καντ ονομάζει νόμο την κατηγορική προσταγή, επειδή αυτή έχει αντικειμενικό κύρος, δηλαδή ισχύει για τη θέληση κάθε έλλογου όντος. Ο νόμος καθορίζει επιπλέον την ίδια την βούληση και όχι τα μέσα που οφείλει αυτή να χρησιμοποιήσει. Αντίθετα, οι υποθετικές προστακτικές εξαρτούν τα μέσα που πρέπει να χρησιμοποιηθούν από τον ηθελημένο σκοπό, έτσι ώστε εάν κάποιος αρνηθεί τον σκοπό, η θέλησή του παύει να δεσμεύεται στο να χρησιμοποιήσει τα αντίστοιχα μέσα. Τέτοιες προστακτικές ποικίλουν λοιπόν από άτομο σε άτομο, είναι υποκειμενικές και όχι καθολικός νόμος.

να είναι η καθολικότητα του νόμου. Η κατηγορική προσταγή παρουσιάζει την συμφωνία αυτήν ως αναγκαία. Προκύπτει έτσι μια αρχή η οποία εμφανίζεται ως υποχρεωτική για την βούληση, καθώς η αρχή αυτή αποτελεί εντολή του λόγου (η δε βούληση δεν είναι παρά πρακτικός λόγος). Οι προσταγές υποδεικνύουν το δέον, το πρακτικά αγαθό, το οποίο διακρίνεται από το ευχάριστο· το ευχάριστο ορίζεται μέσω των αισθήσεων και ισχύει υπό τυχαίες και υποκειμενικές συνθήκες. Ο Καντ διευκρινίζει ότι η βούληση, όταν είναι υποκειμενικής υφής, κυριαρχείται από επιθυμίες και ανάγκες του ατόμου, οι οποίες, καθώς υπάγονται στην σφαίρα των αισθήσεων, είναι τυχαίες και παραλλάσσουν από άτομο σε άτομο. Αντικειμενικότητα και καθολικότητα προκύπτουν μόνον διά της κυριαρχίας του έλλογου στοιχείου. Η θεία ή αγία βούληση του Θεού δεν υπόκειται στην αναφερθείσα διάκριση, διότι σε αυτήν ό,τι ορίζεται ως αντικειμενικά αναγκαίο αμέσως ισχύει και υποκειμενικά ως τέτοιο. Εδώ η υποχρέωση της βούλησης μέσω προσταγών δεν έχει καθόλου χώρο.

Οτιδήποτε μπορεί να προκύψει ως αποτέλεσμα της δράσης ενός έλλογου όντος μπορεί να προϋποτεθεί ως δυνητικός σκοπός μιας βούλησης. Υπ' αυτό το πρίσμα, οι πρακτικές αρχές που εμφανίζονται ως αναγκαίες για την επίτευξη ενός ενδεχόμενου σκοπού είναι αμέτρητες. Όλες σχεδόν οι επιστήμες διαθέτουν ένα πρακτικό τμήμα, στο οποίο συγκαταλέγονται προβλήματα και προσταγές, οι καλούμενες «επιδεξιότητες», που διασαφηνίζουν τον τρόπο επίλυσης των προβλημάτων. Υπάρχει επίσης ένας σκοπός που περιέχει μια υποθετική προσταγή για κάθε έλλογο ον, προσταγή υποδεικνύουσα μια πράξη ως μέσο για την εκπλήρωση της ευτυχίας· η προσταγή αυτή είναι βεβαιωτική, και η επιδεξιότητα κατά την επιλογή των μέσων για την εκπλήρωση της μέγιστης δυνατής ευτυχίας καλείται «σύνεση». Τέλος, υπάρχει και μια προσταγή η οποία δεν υπόκειται σε καμία προϋπόθεση και το πρόταγμά της είναι άμεσο. Πρόκειται για την κατηγορική προσταγή, η οποία δεν αφορά τα επακόλουθα της πράξης παρά μόνον την αρχή εκ της οποίας αυτή απορρέει. Η πρακτική της αξία συνίσταται στο φρόνημα, στην ενδιάθετη στάση του υποκειμένου, ανεξαρτήτως του αποτελέσματος. Η προσταγή αυτή αποτελεί προσταγή της ηθικότητας. Αντικειμενική και καθολική αναγκαιότητα μπορεί να αποδοθεί μόνον στην κατηγορική προσταγή, διότι αυτή δεν υπόκειται σε κανέναν όρο και περιορισμό.

Τίθεται πλέον το ερώτημα πώς νοείται ο εξαναγκασμός της βούλησης μέσω των προσταγών αυτών. Όσον αφορά τις προσταγές της επιδεξιότητας και της σύνεσης, η απάντηση είναι πιο απλή. Όποιος θέλει την εκπλήρωση ενός σκοπού, θέλει επίσης και τα αναγκαία προς τούτο μέσα. Οι προτάσεις αυτές, αναφορικά προς την ενέργεια της

βούλησης, είναι αναλυτικές a priori, διότι η προσταγή αντλεί την έννοια «των αναγκαίων πράξεων για ένα σκοπό» ήδη από την έννοια «της ηθελημένης ενέργειας προς ένα σκοπό», στην οποία λογικά εμπεριέχεται. Το ερώτημα πώς είναι δυνατή η προσταγή της ηθικότητας είναι δυσκολότερο, διότι η κατηγορική προσταγή δεν στηρίζει την αντικειμενική αναγκαιότητά της σε κάποια προϋπόθεση, όπως μια υποθετική προσταγή· αντίθετα, η δυνατότητά της πρέπει να θεμελιωθεί και να αναζητηθεί ολοκληρωτικά a priori. Απ' όλες τις προσταγές που αναφέρθηκαν μόνον η κατηγορική προσταγή αποτελεί πρακτικό νόμο. Όλες οι υπόλοιπες μπορούν μιν να θεωρούνται αρχές της βούλησης, αλλά σε καμία περίπτωση δεν συγκεντρώνουν τα γνωρίσματα ενός νόμου. Η κατηγορική προσταγή είναι συνθετική πρόταση a priori, διότι εν προκειμένω συμπλέκεται η βούληση ως ανεξάρτητη από κάθε κλίση ή ροπή με την πράξη με a priori τρόπο, άρα με αναγκαιότητα και αντικειμενικά· ο δε λόγος ασκεί κυριαρχία επί των υποκειμενικών παρορμήσεων του ατόμου. Η έννοια της ηθελημένης πράξης δεν παράγεται αναλυτικά από μια ήδη προϋποτιθέμενη πρακτική πρόταση, αλλά συνδέεται με την έννοια της βούλησης, ως βούλησης έλλογου όντος.

Υπό την έννοια της κατηγορικής προσταγής συνεπινοείται η έννοια ενός νόμου που αποτελεί το περιεχόμενό της και, εκτός αυτού, η αναγκαιότητα να συμπίπτει ο υποκειμενικός γνώμονας με τον νόμο. Καθ' όσον ο νόμος αυτός δεν υπόκειται σε κανέναν εμπειρικό όρο ή περιορισμό, απομένει απλώς η καθολικότητά του προς την οποία ο υποκειμενικός γνώμονας οφείλει να ευθυγραμμισθεί. Ο Καντ διατυπώνει την κατηγορική προσταγή με διάφορους τρόπους με αναφορά στον καθολικό νόμο ως εξής: «Πράττε μόνο σύμφωνα με ένα τέτοιο γνώμονα, μέσω του οποίου μπορείς συνάμα να θέλεις αυτός ο γνώμονας να γίνει καθολικός νόμος». Εδώ εξετάζει την κατηγορική αυτή προσταγή σε σχέση με το καθήκον και καταλήγει στο ότι ο ανώτατος κανόνας με τον οποίο κρίνονται ηθικά οι πράξεις μας είναι ότι τα υποκειμενικά μας κίνητρα θα πρέπει να έχουν καθολική ισχύ, δηλαδή να ισχύουν για όλα τα έλλογα όντα. Ο Καντ ταξινομεί τα καθήκοντα σε καθήκοντα απέναντι σε εμάς τους ίδιους και καθήκοντα έναντι των άλλων. Επίσης τα διαιρεί σε τέλεια και ατελή. Ως τέλειο καθήκον θεωρεί αυτό που δεν επιδέχεται καμία εξαίρεση κατά την εκπλήρωση. Αναφέρει ως παραδείγματα την απαγόρευση της αυτοχειρίας και της σύναψης ψεύτικης υπόσχεσης με σκοπό την λήψη δανείου. Η ανάπτυξη των

ταλέντων και των ικανοτήτων και η προσφορά βοήθειας στους άλλους είναι ατελή καθήκοντα.³⁵

Η κατηγορική προσταγή μπορεί να διατυπωθεί και ως προς τον σκοπό: «πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα, τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ μόνον ως μέσο». Ο άνθρωπος και κάθε έλλογο όν υπάρχει ως αυτοσκοπός και όχι ως μέσον για την αυθαίρετη χρήση της τάδε ή δείνα βούλησης. Θεμέλιο της κατηγορικής προσταγής, ως πρακτικού νόμου, πρέπει να είναι κάτι που έχει απόλυτη αξία και νοείται μόνον ως αυτοσκοπός. Τα άλογα όντα, των οποίων η ύπαρξη υπόκειται στην φυσική αναγκαιότητα, έχουν σχετική αξία, μπορούν να είναι μέσα, και για τον λόγο αυτόν ονομάζονται «πράγματα». Αντιθέτως, τα έλλογα όντα ονομάζονται «πρόσωπα». Η φύση τους τα καθιστά αυτοσκοπούς, ήτοι αντικειμενικούς σκοπούς με απόλυτη αξία, πέραν των οποίων δεν μπορεί να νοηθεί τίποτα άλλο ως ανώτατη πρακτική αρχή για τον λόγο. Η έννοια του προσώπου τίθεται ως όριο απέναντι στην αυθαιρεσία μιας οποιασδήποτε βούλησης, και ως ανώτατος περιοριστικός όρος κάθε υποκειμενικού σκοπού, διότι το πρόσωπο είναι αντικείμενο σεβασμού. Η έννοια αυτή, όπως καταλαβαίνουμε, έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για την σφαίρα του δικαίου. Η καταστρατήγηση της αυτοτέλειας των άλλων λαμβάνει χώρα όταν παραβιάζεται η ελευθερία ή η ιδιοκτησία τους και εν γένει τα ανθρώπινα δικαιώματά τους. Η ιδέα της ανθρωπότητας ως αυτοσκοπού εκπληρώνεται θετικά όταν προωθώ συνάμα τους σκοπούς των άλλων. Διότι οι σκοποί κάθε υποκειμένου, καθ' όσον κάθε υποκείμενο είναι σκοπός καθ' εαυτόν και αντικείμενο σεβασμού, οφείλουν να είναι και δικοί μου σκοποί.

Η κατηγορική προσταγή φέρνει στο προσκήνιο την αυτονομία της βούλησης. Η ετερόνομη βούληση είναι πηγή όλων των κίβδηλων αξιωμάτων περί ηθικότητας. Όταν η βούληση ζητεί τον νόμο πέρα από τον εαυτό της, στα αντικείμενά της, ετερονομείται, δεν δίνει η ίδια τον νόμο στον εαυτό της, αλλά τον δέχεται από το αντικείμενό της, το οποίο αποτελεί τον εκάστοτε ιδιοτελή σκοπό της. Η κατηγορική προσταγή συνεισφέρει στην κατανόηση της έννοιας του καθήκοντος, διότι η πράξη της βούλησης από καθήκον αποκαθαίρεται από κάθε έννοια συμφέροντος, κάτι που απαιτείται προκειμένου να διακρίνονται οι κατηγορικές από τις υποθετικές προσταγές. Η έννοια της κατηγορικής προσταγής, η έννοια δηλαδή ενός νόμου της

³⁵ Ιμμ. Καντ, *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, σελ 72, σημ. 53.

βούλησης για κάθε έλλογο ον, δεν εντέλλεται τίποτα άλλο παρά να πράττει κάθε έλλογο ον σύμφωνα με τον γνώμονα μιας βούλησης η οποία, ως καθολικός νομοθέτης, θα μπορούσε να καθιστά τον εαυτό της αντικείμενό της, δηλαδή σκοπό.

Επομένως, αφού κατά τον Καντ ο ηθικός νόμος δεν συνδέεται με κανένα ιδιοτελές περιεχόμενο, πρέπει ο εκάστοτε υποκειμενικός μας γνώμονας να μπορεί να ισχύει μεταξύ των ανθρώπων ως καθολικός νόμος. Ο ατομικός μας γνώμονας, το υποκειμενικό κίνητρο ή αξίωμα των πράξεών μας πρέπει, σε αντίθεση προς οποιουσδήποτε εγωιστικούς σκοπούς, να συμφωνεί με το αντικειμενικό αξίωμα που είναι ο ηθικός νόμος. Τα έλλογα όντα, ως τέτοια, είναι σε θέση να νομοθετούν καθολικά και να αυτουποτάσσονται στο ίδιο τους τον νόμο, να αυτονομούνται. Ως εκ τούτου, η αυτονομία αναγορεύεται σε ανώτατο αξίωμα της ηθικότητας και του δικαίου, ενώ η ετερονομία χαρακτηρίζεται ως πηγή κίβδηλων ηθικών και δικαιοκτών αξιωμάτων.

Όπως ελέχθη, αυτονομία είναι η ιδιότητα της βούλησης να δίδει η ίδια τον νόμο στον εαυτό της, ανεξάρτητα από κάθε ιδιότητα των αντικειμένων της. Όταν η βούληση αναζητεί το νόμο έξω από τον εαυτό της προκύπτει ετερονομία. Η βούληση εν προκειμένω μπορεί να εξαρτάται από τις φυσικές ενορμήσεις του υποκειμένου, οι οποίες αποβλέπουν σε κάποια αντικείμενα. Σε αυτό το πλαίσιο προκύπτουν, όπως αναφέραμε και παραπάνω, υποθετικές προσταγές: π.χ. οφείλω να μην λέω ψέματα, εάν θέλω να διατηρήσω την υπόληψή μου. Η κατηγορική προσταγή ορίζει όμως μια πράξη ως αναγκαία καθ' εαυτήν: «οφείλω να ενεργήσω κατά αυτόν τον τρόπο, επειδή αναγνωρίζω ότι οφείλω»: π.χ. οφείλω να μην λέω ψέματα, ακόμα και αν τα ψέματα δεν πρόκειται να μου επιφέρουν βλάβη. Η προσταγή αυτή απαιτεί την πλήρη απελευθέρωση της βούλησης από τις παρωθήσεις των ενστίκτων, και την αποσύνδεσή της από κάθε τυχαία τεθειμένο υποκειμενικό σκοπό. Έτσι η βούληση κατοχυρώνει την χειραφέτησή της από κάθε ετεροκαθορισμό και αναδεικνύει, ως πρακτικός λόγος, την ανώτατη νομοθεσία της.

2.5. Αυτονομία και ελευθερία

Σύμφωνα με τον Καντ, η πρακτική χρήση του λόγου δεν είναι κάτι αδύνατο, αλλά, καθώς ο άνθρωπος είναι ον ελεύθερο και αυτεξούσιο, επιτυγχάνεται. Η έννοια της ελευθερίας συνδέεται ουσιαστικά με την αυτονομία, διότι κάθε έλλογο ον αυτονομείται επί τη βάση της ιδέας ότι είναι ελεύθερο· η ιδέα αυτή πρέπει μάλιστα να προϋποτεθεί, ειδάλως η ηθικότητα χάνει το υποστήριγμά της. Ελευθερία δεν

σημαίνει απαλλαγή από τη φυσική αναγκαιότητα, αλλά αποτελεί επίτευγμα του κεκαθαμένου από κάθε εμπειρικό στοιχείο λόγου. Ελεύθερος δεν είναι κανείς υπό την έννοια ότι η εμπειρική του φύση δεν υπόκειται στην αναγκαιότητα, όπως και τα άλλα φυσικά σώματα, αλλά είναι ελεύθερος *παρά* την φυσική αναγκαιότητα. Η ιδέα της ελευθερίας αναφέρεται σε έναν νοητό κόσμο, ο οποίος υπερβαίνει τα όρια του αισθητού κόσμου. Η ύπαρξη του νοητού κόσμου αποτελεί για τον άνθρωπο ηθικό αίτημα.

Ο Καντ εξαιρεί βεβαίως την υπερβατολογική σημασία και χρήση του λόγου, την οποία διακρίνει σαφώς από την εμπειρική.³⁶ Η υπερβατολογική χρήση του λόγου σχετίζεται με την εγκυρότητα, την ηθική ορθότητα, την αλήθεια και την ισχύ του λόγου.³⁷ Καθώς οι ηθικές αρχές πρέπει να είναι καθολικές, αναγκαίες και αντικειμενικές, δεν μπορούν να στηρίζονται στην εμπειρία, διότι είναι αδύνατον μέσω των εμπειρικών διαπιστώσιμων πράξεων να διεισδύσουμε στα κίνητρα που τις προκάλεσαν. Όπως λέγει ο φιλόσοφος:³⁸ «Διότι, όσον αφορά στη φύση, η εμπειρία μάς παρέχει τον κανόνα και είναι πηγή αλήθειας. Αλλά όσον αφορά στους ηθικούς νόμους, η εμπειρία είναι δυστυχώς η μητέρα της επίφασης και είναι ύψιστα μεμπτό να εισάγουμε ή να θέλουμε να περιορίζουμε τους νόμους για ό,τι οφείλω να κάνω από εκείνο που γίνεται». Ως έμβιο όν, ο άνθρωπος υπόκειται στην νομοτέλεια της φύσης, σωματικής και ψυχικής. Ως έλλογο όμως όν, έχει την ιδιότητα του ελεύθερου και ηθικού όντος, είναι μέλος ενός νοητού κόσμου διαφορετικού από τον φυσικό κόσμο και τον κόσμο των αισθήσεων. Πρόκειται για τον κόσμο της ελευθερίας, της ηθικής τάξεως, των ηθών· είναι το αναφερθέν βασιλείο των σκοπών.

Ο Καντ συνδέει την ελευθερία με την αυτονομία ως ικανότητα του έλλογου όντος να θεσπίζει ο ίδιος τους ηθικούς νόμους, στηριζόμενος στον καθολικό ανθρώπινο λόγο. Οι ηθικοί νόμοι περιλαμβάνουν το καθαρό ή *a priori* τμήμα της, πέραν της φύσης και της εμπειρίας, ηθικής γνώσης, αυτό που ο φιλόσοφος ονομάζει «μεταφυσική των ηθών». Στην *ΚκΑ*³⁹ εξηγεί ότι «η νομοθεσία του ανθρώπινου λόγου έχει δύο αντικείμενα, τη φύση και την ελευθερία, και άρα περιλαμβάνει τόσο το

³⁶ Ο Καντ επισημαίνει ότι υπάρχει ένα διακριτό πεδίο της πρακτικής φιλοσοφίας, όπου αναπτύσσονται και εφαρμόζονται στην εμπειρία οι *a priori* ηθικές αρχές και οι νόμοι της μεταφυσικής· πρόκειται για την *ηθική ανθρωπολογία*, η οποία, κατά τον φιλόσοφο, έπεται της μεταφυσικής και να είναι ανεξάρτητη από αυτήν. Η αναφερθείσα διάκριση έχει σημασία για την κατανόηση της χρησιμότητας των αναλύσεων ως προς συγκεκριμένα ζητήματα που επιχειρεί ο Καντ, αλλά και αναφορικά με τον ενδιαμέσο, μεταξύ δικαίου και ηθικής, χώρο της εφαρμοσμένης ηθικής.

³⁷ *ΜτΗ*, «Επιλεγόμενα» του Κ. Ανδρουλιδάκη, σελ. 365.

³⁸ *ΚκΑ*, Β 375.

³⁹ *ΚκΑ*, Β 868.

φυσικό όσο και τον ηθικό νόμο, αρχικώς δε σε δύο ιδιαίτερα, αλλά τελικώς σε ένα μοναδικό φιλοσοφικό σύστημα. Η φιλοσοφία της φύσης αναφέρεται σε όλα όσα είναι, η φιλοσοφία των ηθών μόνο σε ό,τι πρέπει να είναι». Η ιδέα της ελευθερίας καταδεικνύει ότι η ηθική χρήση του λόγου μας μπορεί να επιτευχθεί. Περαιτέρω, η ελευθερία αποδεικνύεται ταυτόσημη με την αυτονομία, διότι κάθε έλλογο ον δίδει τον νόμο στον εαυτό του, εφ' όσον αισθάνεται ελεύθερο. Η ελευθερία αποτελεί προαπαιτούμενο για την απόκτηση της ηθικότητας, διότι αναφέρεται σε έναν νοητό κόσμο που υπερβαίνει τον αισθητό, σε έναν κόσμο όπου ανήκουν όλα τα έλλογα όντα.

Ο Καντ θεμελιώνει την αρχή της αυτονομίας της βούλησης στον λόγο, ο οποίος είναι η πηγή των ιδεών. Περαιτέρω, ορίζει την βούληση ως ένα είδος αιτιότητας που προσιδιάζει στα έλλογα όντα. Ορίζει επίσης την ελευθερία ως εκείνη την ιδιότητα της εν λόγω αιτιότητας να ενεργεί ανεξάρτητα από ξένες καθοριστικές αιτίες. Η φυσική αναγκαιότητα είναι η ιδιότητα της αιτιότητας όλων των άλογων όντων, κατά την οποία αυτά ενεργοποιούνται διά της παρέμβασης εξωτερικών αιτιών. Τέλος, η ίδια η αιτιότητα ορίζεται ως σχέση δύο πραγμάτων εκ των οποίων το ένα (η αιτία) είναι τέτοιας υφής ώστε κάποιο άλλο (το αποτέλεσμα) έπεται κατ' αναγκαιότητα και σύμφωνα με έναν απόλυτο γενικό κανόνα. Η σύνθεση που νοείται μέσω της σχέσης της αιτιότητας είναι τέτοια, ώστε το αποτέλεσμα δεν προστίθεται απλώς στην αιτία, αλλά τίθεται διά αυτής και προκύπτει απ' αυτήν. Η έννοια της αιτιότητας κομίζει και την έννοια του κανόνα, του νόμου.

Η ελευθερία, θεωρημένη κατά την αρνητική της έννοια, είναι η ιδιότητα της βούλησης να μην ενεργεί υπό τον καθορισμό μέσω φυσικών νόμων. Η ελευθερία ωστόσο δεν χαρακτηρίζεται από έλλειψη νόμου, αλλά είναι μια αιτιότητα που διέπεται από αιώνιους και ιδιαίτερους νόμους. Ειδάλλως, όπως εξηγεί ο Καντ, η ελεύθερη βούληση δε θα μπορούσε καν να νοηθεί. Διότι η ελευθερία της βούλησης σημαίνει αυτονομία, δηλαδή την ιδιότητα της βούλησης να είναι η ίδια νόμος για τον εαυτό της (θετική έννοια της ελευθερίας). Εξ αυτού έπεται η αρχή, σύμφωνα με την οποία πρέπει να ενεργεί κανείς σύμφωνα με εκείνον τον υποκειμενικό γνώμονα που τίθεται απ' εαυτού ως καθολικός νόμος.⁴⁰ Άρα, ελεύθερη βούληση και βούληση που

⁴⁰ Στην *Κριτική του πρακτικού Λόγου*, όσον αφορά την σχέση μεταξύ της έννοιας της ελευθερίας και αυτής του ηθικού νόμου, ο Καντ αποπειράται να άρει μια φαινομενική ασυνέπεια, στο μέτρο που άλλοτε γίνεται επίκληση της ελευθερίας, ως θεμέλιο του ηθικού νόμου και άλλοτε ο ηθικός νόμος εμφανίζεται ως ο όρος, υπό τον οποίο μπορούμε να αποκτήσουμε συνείδηση της ελευθερίας. Εξηγεί ότι μεταχειρίζεται τις έννοιες αυτές, ώστε η ελευθερία είναι η *ratio essendi* του ηθικού νόμου, ενώ ο ηθικός

ενεργεί υπό ηθικούς νόμους είναι το ίδιο πράγμα. Εφ' όσον προϋποτεθεί η έννοια της ελευθερίας, η έννοια της ηθικότητας και της οικείας της αρχής συνάγεται αναλυτικά .

Ο Καντ συνδέει, επομένως, την ηθικότητα με την βούληση των έλλογων όντων. Η ηθικότητα είναι νόμος για την βούληση ενός έλλογου όντος, και πηγάζει από την ιδιότητα της βούλησης να είναι ελεύθερη. Η ελευθερία είναι ιδιάζον χαρακτηριστικό των έλλογων όντων. Η ηθικότητα πηγάζει μόνον από την ελευθερία, οπότε η ελευθερία πρέπει να είναι ιδιότητα της βούλησης όλων των έλλογων όντων. Τούτο ωστόσο δεν αποδεικνύεται από την εμπειρία της ανθρώπινης φύσης, αλλά θεμελιώνεται a priori. Όποιο ον ενεργεί μόνον υπό την ιδέα της ελευθερίας είναι από πρακτική άποψη πράγματι ελεύθερο. Τα έλλογα όντα, ως όντα με βούληση, ενεργούν πάντα με την ιδέα ότι είναι ελεύθερα. Τούτο οφείλεται στο ότι σε κάθε έλλογο ον συνεπινοείται ένας πρακτικός λόγος που αποτελεί την πρωταρχική ενεργούσα αιτία των αντικειμένων του. Ο λόγος έχει συνείδηση των αποφάνσεών του και θεωρεί τον εαυτό του αυτουργό όλων των αρχών του, ανεξαρτήτως εξωτερικών επιρροών. Μόνον υπό την ιδέα της ελευθερίας ο λόγος χειραφετείται από ξένες επιδράσεις και αυτονομείται. Αυτονομία σημαίνει αυτοκαθορισμό, κατά τον οποίον η βούληση αυτοαναφέρεται. Ως εκ τούτου, η ελευθερία από πρακτική άποψη πρέπει να αναγνωρίζεται ως ιδιότητα όλων των έλλογων όντων.

νόμος είναι η ratio cognoscendi της ελευθερίας, διότι «αν δεν είχε προηγουμένως νοηθεί με σαφήνεια ο ηθικός νόμος στον λόγο μας, δε θα θεωρούσαμε ότι έχουμε δικαίωμα να παραδεχθούμε κάτι σαν την ελευθερία (μολονότι αυτή δεν αντιφάσκει στον εαυτό της). Αν, όμως, δεν υπήρχε ελευθερία δε θα υφίστατο διόλου σε μας ο ηθικός νόμος», Ιμμ. Καντ, *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, σε μετάφραση Κώστα Ανδρουλιδάκη, εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2004, Πρόλογος, σ. 14.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Το περιεχόμενο της μεταφυσικής των ηθών

3.1. Προκαταρτικές διακρίσεις

Η καντιανή *Μεταφυσική των Ηθών* περιέχει δύο κύρια μέρη, την θεωρία του δικαίου και την αρετολογία. Το πρώτο μέρος του έργου, η θεωρία του δικαίου, πραγματεύεται, το ιδιωτικό και δημόσιο δίκαιο· το τελευταίο τούτο αποτελεί το κεντρικό θέμα μας. Ο Καντ ορίζει πλήθος εννοιών και πραγματοποιεί πολλές διακρίσεις προς οριοθέτηση του πεδίου του δικαίου και του πεδίου της αρετολογίας. Επεξεργάζεται επίσης και άλλες διακρίσεις αναφορικά με τους νόμους και το δίκαιο γενικότερα, αποσκοπώντας να αφαιρέσει από την εμβέλεια του δικαίου περιπτώσεις που είναι ασαφείς και διαφορούμενες και δεν διέπονται από την δυνατότητα καταναγκασμού ή αφορούν το μη έλλογα συμφωνημένο και αμοιβαία περιοριστικό δίκαιο. Άπτεται καθαρών εννοιών, οι οποίες προκύπτουν είτε ως ιδέες του πρακτικού λόγου και δεν απαιτούν τίποτε το εμπειρικό για την απόδειξή τους είτε προκύπτουν διά αφαιρέσεως όλων των εμπειρικών στοιχείων. Οι έννοιες που εισάγονται (δικαίωμα, υποχρέωση, απαγόρευση, κ.ο.κ.) αποκτούν σημασία ανάλογα με το εάν εντάσσονται σε ηθικές ή νομικές περιστάσεις. Για να εισέλθουμε στην ίδια την θεωρία του δικαίου του Καντ είναι σκόπιμο να αναφέρουμε κάποιες προκαταρτικές διακρίσεις του.

Ο Καντ υπενθυμίζει ότι η φυσική επιστήμη, η οποία ασχολείται με αισθητά αντικείμενα, πρέπει να διαθέτει *a priori* αρχές, και ότι οι αρχές αυτές πρέπει να αποτελούν ένα σύστημα, την μεταφυσική της φυσικής επιστήμης.⁴¹ Η πρακτική της φυσικής επιστήμης μπορεί να αποδέχεται κάποιες εμπειρικές αρχές ως καθολικές, αν και, αυστηρά μιλώντας, καθαρά καθολικές είναι μόνον οι *a priori* αρχές. Οι ηθικοί ωστόσο νόμοι μόνον τότε μπορούν να ισχύουν ως νόμοι, εφ' όσον είναι θεμελιωμένοι *a priori* και άρα αναγκαίοι.⁴² Οι κρίσεις μας περί πράξεων και παραλείψεων δεν έχουν βαρύτητα εάν βασίζονται στην εμπειρία· όποιος επιχειρεί να μετατρέψει στοιχεία της εμπειρίας σε θεμελιώδεις ηθικές αρχές υποπίπτει σε ολέθριες πλάνες.⁴³ Η ηθική δεν αποτελεί θεωρία της ευτυχίας, ως προς την οποία μόνον η εμπειρία αποτελεί

⁴¹ *MtH*, σελ. 31.

⁴² *MtH*, σελ. 31.

⁴³ *MtH*, σελ. 32.

διδάσκαλο, διότι απ' αυτήν μπορούμε να διδαχθούμε μόνον τι προξενεί χαρά. Οι φυσικές ορμές δείχνουν στον καθέναν πώς πρέπει να καθορίζει τις ηδονές που τους αντιστοιχούν. Οι θεωρητικοί συλλογισμοί δεν παρέχουν ενδελεχή γνώση του πώς μπορεί κανείς να αποκτή την διαρκή απόλαυση των τέρψεων της ζωής. Δίνουν μόνον κάποιες γενικές κατευθυντήριες γραμμές, με ισχυρή ωστόσο γενικότητα στην οποία εμφιλοχωρούν ατελείωτες εξαιρέσεις.⁴⁴

Η ηθική δεν μπορεί λοιπόν να βασισθεί για τις αρχές της στην εμπειρία. Οι αρχές της ηθικής επιτάσσουν απολύτως, χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψιν τις ιδιαιτερότητες των κλίσεων του καθενός, απλώς επί τη βάση του ότι καθένας είναι ελεύθερος και έχει πρακτικό λόγο. Οι αρχές αυτές, περαιτέρω, δεν προκύπτουν ούτε από την αυτοπαρατήρηση και την ζώδη φύση του ανθρώπου ούτε από την παρατήρηση των διαφορετικών ηθών διαφόρων λαών και εθνοτήτων. Ο λόγος είναι αυτός που επιτάσσει πώς πρέπει να πράττει κανείς, και το κύρος των διατάξεών του ως εντολών δεν στηρίζεται στην εμπειρία.⁴⁵ Αφού λοιπόν ένα σύστημα γνώσης βάσει a priori αρχών και εννοιών ονομάζεται μεταφυσική, και επειδή η πρακτική φιλοσοφία έχει ως αντικείμενό της την ελευθερία και τους νόμους της, προκύπτει έτσι μια μεταφυσική των ηθών.⁴⁶ Οι a priori αρχές είναι αυτές που στο πρακτικό πεδίο εξασφαλίζουν την δυνατότητα μιας καθολικής νομοθεσίας, μιας γνήσιας ηθικής. Και όπως η μεταφυσική των φυσικών επιστημών πρέπει να περιέχει και κανόνες της εφαρμογής των a priori αρχών επί των ιδιαίτερων φυσικών αντικειμένων, έτσι και η μεταφυσική των ηθών πρέπει να μπορεί να εφαρμόζεται επί των ιδιαιτεροτήτων των ανθρώπων, σχετικά με τις οποίες μας διδάσκει η εμπειρία. Η γνώση αυτή καλείται από τον Καντ «ηθική ανθρωπολογία».⁴⁷

Ο Καντ δικαιολογεί την συστηματική διαίρεση της μεταφυσικής των ηθών επί τη βάση της διάκρισης ανάμεσα σε καθήκον και υποχρέωση. Διαπιστώνει ότι κάθε νομοθεσία (ανεξαρτήτως του εάν είναι δικαιοκή ή ηθική) αποτελείται από δύο τμήματα: πρώτον, από έναν νόμο που παρουσιάζει μια πράξη ως αντικειμενικώς αναγκαία (και αυτό σημαίνει για τον Καντ ότι την καθιστά *καθήκον*⁴⁸), και, δεύτερον, από ένα ελατήριο (κίνητρο), διά του οποίου συνάπτεται υποκειμενικώς ο νόμος με τον λόγο που καθορίζει την προαίρεση. Παριστανόμενη ως καθήκον μια πράξη

⁴⁴ *MtH*, σελ. 31.

⁴⁵ *MtH*, σελ. 32.

⁴⁶ *MtH*, σελ. 33.

⁴⁷ *MtH*, σελ. 33.

⁴⁸ *MtH*, σελ. 35.

αποτελεί γνώση του πώς πρέπει να καθορισθεί η προαίρεση, δηλαδή τι αποτελεί πρακτικό κανόνα. Η σύνδεση της πράξης με ένα ελατήριο, κάτι που την υποκινεί, σημαίνει ότι η πράξη αποτελεί υποχρέωση.⁴⁹ Ας σημειωθεί πάντως ότι οι νόμοι της ηθικής παριστάνουν μια ηθική πράξη τόσο ως καθήκον όσο και ως υποχρέωση, καθώς οι ηθικοί πρακτικοί νόμοι επιτάσσουν τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά. Αντιθέτως, στο δίκαιο το καθήκον δεν αποτελεί ταυτόχρονα και υποχρέωση. Τούτο σημαίνει ότι κάποιος μπορεί να πράττει σύμφωνα με το καθήκον (σύμφωνα με τον νόμο), υποκινούμενος όμως από κάποιον ιδιοτελή σκοπό. Όπως ειπώθηκε ήδη, η συμφωνία μιας πράξης με τον νόμο, ανεξαρτήτως του υποκειμενικού κινήτρου, καλείται νομιμότητα, ενώ η συμφωνία μιας πράξης με έναν νόμο, η οποία υποκινείται από τον ίδιο τον νόμο (από σεβασμό προς τον νόμο), καλείται ηθικότητα.⁵⁰

Με βάση τα παραπάνω, ο Καντ επισημαίνει ότι τα δικαιικά καθήκοντα είναι μόνον εξωτερικά, καθώς ο νόμος εν προκειμένω δεν απαιτεί η προαίρεση του πράττοντος να καθορίζεται από την ίδια την ιδέα του καθήκοντος. Αντιθέτως, η ηθική νομοθεσία συμπεριλαμβάνει στον νόμο της το κίνητρο της πράξης, καθώς σε αυτήν την περίπτωση απαιτείται το υποκείμενο να πράττει εκκινώντας από τον πρακτικό λόγο και όχι από κάποια εμπειρικά κίνητρα. Επί παραδείγματι, η νομοθεσία επιτάσσει ότι πρέπει να τηρώ την μέσω μιας σύμβασης αναληφθείσα υποχρέωση, ενώ η ηθική απαιτεί να τηρώ την υποχρέωσή μου ανεξάρτητα από το εάν η άλλη πλευρά μπορεί να με εξαναγκάσει σε αυτό.⁵¹ Η εντολή να τηρεί κανείς την υπόσχεσή του, απλώς και μόνον επειδή αποτελεί καθήκον, είναι εσωτερική και ανάγεται στην ηθική νομοθεσία. Ο Καντ καταλήγει ότι η υποχρέωση (η οποία είναι εσωτερική δέσμευση του υποκειμένου) υπάγεται στην ηθική.⁵²

3.2. Σχέση του επιθυμητικού με την προαίρεση και την βούληση

Ο Καντ μας εισάγει στην ορολογία της μεταφυσικής των ηθών μιλώντας περί της σχέσης των ικανοτήτων του ανθρωπίνου πνεύματος (και θα δούμε αμέσως ποιες ικανότητες εννοούνται εν προκειμένω) προς τους ηθικούς νόμους.⁵³ Συγκεκριμένα, η ηθική και το δίκαιο αφορούν την σχέση του επιθυμητικού με τον λόγο και τις εν γένει διανοητικές δυνάμεις του ανθρώπου. Το επιθυμητικό αντιστοιχεί εν γένει σε αυτό που

⁴⁹ *MtH*, σελ. 35.

⁵⁰ *MtH*, σελ. 36.

⁵¹ *MtH*, σελ. 36.

⁵² *MtH*, σελ. 37.

⁵³ *MtH*, σελ. 27.

ο Αριστοτέλης ονομάζει «ὄρεκτικόν».⁵⁴ Σύμφωνα με τον Καντ, «επιθυμητικό είναι η ικανότητα να είναι κανείς μέσω των παραστάσεων του αιτία των αντικειμένων των παραστάσεων αυτών. Η δε ικανότητα ενός όντος να πράττει σύμφωνα με τις παραστάσεις του λέγεται ζωή».⁵⁵ Το ζήτημα του επιθυμητικού είναι σημαντικό στο πλαίσιο της ηθικής, διότι οι επιθυμίες αποτελούν εμπειρικά κίνητρα των πράξεων, και απέναντι σε αυτά ο λόγος πρέπει να υψωθεί και να καταστεί αφ' εαυτού καθοριστικός των πράξεων. Το επιθυμητικό είναι η ικανότητα (αριστοτελικώς: *δύναμις*) να πράττει κανείς επί τη βάσει παραστάσεων, ώστε να αποκτήσουν πραγματικότητα τα αντικείμενα των παραστάσεων του. Η πράξη υποκινείται από το συναίσθημα της ηδονής ή της λύπης (ευχαρίστηση, δυσαρέσκεια) ή αντιστρόφως μπορεί να οδηγήσει στο συναίσθημα της ηδονής ή της λύπης. Ο Καντ διευκρινίζει ευστόχως ότι η ικανότητα του συναισθήματος (η ηδονή και η λύπη) περιέχουν το απλώς και μόνον υποκειμενικό στοιχείο της παράστασής μας, και δεν αφορούν το αντικείμενο καθόλου ούτε παίζουν κάποιο ρόλο για τη γνώση του αντικειμένου.⁵⁶ Τα αισθήματα εν γένει (χρώματα, ήχοι) σχετίζονται βέβαια με την γνώση αντικειμένων, αφού η διάνοια επενεργεί επί των κατ' αίσθησιν παραστάσεων, αλλά ηδονή και λύπη δεν εκφράζουν απολύτως τίποτε σε σχέση με το αντικείμενο από την άποψη της γνώσεως του αντικειμένου.

Ο Καντ διακρίνει περαιτέρω ανάμεσα σε πρακτική ηδονή, η οποία συνδέεται αναγκαίως με τον πόθο του αντικειμένου (είτε ως αιτία είτε ως αποτέλεσμα του πόθου)⁵⁷ και αποτελεί επομένως κίνητρο της πράξης, και σε αδρανή αρέσκεια, η οποία δεν συνδέεται με τον πόθο του αντικειμένου, δεν αποσκοπεί λοιπόν στην ύπαρξη του αντικειμένου της παράστασης, αλλά συναρτάται απλώς στην ίδια την παράσταση του αντικειμένου· πρόκειται προφανώς, για την καλαισθησία,⁵⁸ την αισθητική απόλαυση. Ως γνωστόν, ο Καντ αποκλείει από την αισθητική απόλαυση κάθε σκοπιμότητα και κάθε κίνητρο· το κάλλος αρέσει ανεξάρτητα από κάθε σκοπιμότητα. Η πρακτική πάντως ηδονή αφορά στον καθορισμό του επιθυμητικού· όταν προηγείται η παράσταση της ηδονής ως αιτία της ικανότητάς μας να επιθυμούμε, τότε προκύπτει μια επιθυμία.⁵⁹ Μια επιθυμία συνδέεται με την

⁵⁴ «ὄρεξις μὲν γὰρ ἐπιθυμία καὶ θυμὸς καὶ βούλησις», Αριστοτέλους, *Περὶ ψυχῆς*, 414 b.

⁵⁵ *ΜτΗ*, σελ. 27.

⁵⁶ *ΜτΗ*, σελ. 27.

⁵⁷ *ΜτΗ*, σελ. 28.

⁵⁸ *ΜτΗ*, σελ. 28.

⁵⁹ *ΜτΗ*, σελ. 28.

παράσταση ενός επιθυμητού αντικειμένου, με το οποίο συνδέεται ηδονή. Η ηδονή καθίσταται έτσι αιτία, δηλαδή κίνητρο ώστε να πράξουμε για την εκπλήρωση της επιθυμίας. Περαιτέρω, ο Καντ ονομάζει την καθ' ἑξιν επιθυμία «κλίση», ενώ την σύνδεση μιας ηδονής με το επιθυμητικό, καθ' ὅσον η διάνοια κρίνει ότι η σύνδεση αυτή είναι ἐγκυρη, δηλαδή ὄντως λαμβάνει χώρα σύμφωνα με έναν κανόνα, την ονομάζει «διαφέρον», ενδιαφέρον.⁶⁰

Ο Καντ επισημαίνει περαιτέρω, ότι, εφ' ὅσον ο λόγος που καθορίζει το επιθυμητικό για την εκτέλεση μιας πράξης ευρίσκεται σε αυτό το ίδιο και όχι στο αντικείμενο, τότε η ικανότητα αυτή του επιθυμείν είναι μια ικανότητα να πράττει κανείς ή να παραλείπει κάτι κατ' επιλογὴν (εκουσίως).⁶¹ Ἐν προκειμένῳ δηλαδή δεν γίνεται πλέον λόγος για την ηδονή ως καθοριστικό λόγο του επιθυμητικού, η οποία ηδονή πρέπει να συνδέεται με την παράσταση ενός αντικειμένου, αλλά ο καθοριστικός λόγος του επιθυμητικού είναι ο ίδιος ο εαυτός του. Ο Καντ προφανώς αποσκοπεί να αναδείξει σταδιακά το επιθυμητικό ως βούληση και πρακτικό λόγο. Το αυτοκαθοριζόμενο, λοιπόν, επιθυμητικό (αριστοτελικώς: το *ἐκούσιον*), εφ' ὅσον συνδέεται με την συνείδηση της ικανότητας να πράξει κάποιος έτσι ώστε να αποκτήσει πραγματικότητα το αντικείμενο, καλείται, σύμφωνα με τον Καντ, «προαίρεση».⁶² Ο Αριστοτέλης ονομάζει την προαίρεση «διανοητική ὀρεξή»,⁶³ την κατανοεί δηλαδή ως εκούσια, καθοριζόμενη διὰ του νου, επιθυμία. Ο Καντ βλέπει την προαίρεση ως ικανότητα αναγόμενη στο επιθυμητικό, από την άποψή ότι μπορεί να καθορίζεται ἀφ' εαυτού, ώστε να δημιουργηθεί το αντικείμενο ή κατάσταση που τον ενδιαφέρει· ἄρα, να πράξει σύμφωνα με κάποια ἔννοια. Τέλος, όταν το επιθυμητικό καθορίζεται από τον ίδιο τον λόγο, που, ὅπως ἤδη γνωρίζουμε, είναι η ικανότητα των καθολικῶν αρχῶν, τότε το επιθυμητικό καλείται «βούληση»⁶⁴ ή ο λόγος καθίσταται πρακτικός.

Παρατηρούμε ότι η βούληση αναφέρεται στην πράξη ὄχι απευθείας, αλλά μέσω της προαιρέσεως. Η βούληση παρέχει στο επιθυμητικό τον λόγο που καθορίζει την προαίρεση σε σχέση με μια πράξη. Καθ' ὅσον μπορεί να καθορίζει την προαίρεση η βούληση είναι πρακτικός λόγος. Ὄταν η προαίρεση καθορίζεται από τον καθαρὸν λόγο, με ἄλλα λόγια σύμφωνα με καθολικὲς αρχές, ονομάζεται ἐλεύθερη

⁶⁰ *MtH*, σελ. 29.

⁶¹ *MtH*, σελ. 29.

⁶² *MtH*, σελ. 29.

⁶³ «ἢ γὰρ προαίρεσις μετὰ λόγου καὶ διανοίας», Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1111b.

⁶⁴ *MtH*, σελ. 29.

προαίρεση.⁶⁵ Η ελεύθερη προαίρεση είναι επομένως το αποτέλεσμα του εκούσιου καθορισμού του επιθυμητικού μέσω του λόγου (δηλαδή μέσω καθολικών αρχών), ώστε το υποκείμενο να πράξει κάτι σύμφωνα με αρχές του λόγου. Αντιθέτως, η μέσω των κλίσεων (των καθ' ἑξί ηδονών) καθορισμένη προαίρεση αποτελεί μια ζωώδη παρόρμηση. Το κρίσιμο σημείο εν προκειμένω είναι, κατά τον Καντ, ότι η ανθρώπινη προαίρεση, η συνείδηση ότι μπορεί κανείς να πράξει κάτι εκουσίως, επηρεάζεται μεν, αλλά δεν καθορίζεται από τις παρορμήσεις.⁶⁶ Η ελεύθερη προαίρεση είναι ανεξάρτητη από παρορμήσεις των κλίσεων, καθορίζεται απλώς διά του λόγου του υποκειμένου. Πρόκειται, όπως λέει, ο Καντ για την ικανότητα του λόγου να είναι αφ' εαυτού πρακτικός (να γίνεται αιτία μιας πράξης καθορίζοντας την προαίρεση, την συνείδηση δηλαδή εκείνη που συνδέεται με την πράξη, ότι η πράξη είναι εκούσια). Εν προκειμένω πρέπει να επισημάνουμε ότι όταν ο λόγος, ως καθαρός, εφαρμόζεται στην προαίρεση, καθορίζοντάς την, δεν έχει κάποια ύλη, κάποιο περιεχόμενο· το περιεχόμενο το παρέχει η προαίρεση, και ο λόγος δεν έχει τίποτε άλλο από το να εξετάσει την καταλληλότητα του γνώμονα της προαίρεσης για να αναχθεί σε καθολικό νόμο, όπως απαιτείται από την ηθική.⁶⁷

Οι γνώμονες της προαίρεσης των ανθρώπων που προκύπτουν από υποκειμενικά αίτια δεν συμφωνούν αυτόκλητα με την μορφή της καθολικότητας που εφαρμόζει επάνω τους ο πρακτικός λόγος για να εξετάσει εάν μπορούν να καταστούν καθολικοί νόμοι. Όταν όμως ο υποκειμενικός γνώμονας συμφωνεί με την μορφή της καθολικότητας που εφαρμόζεται από τον λόγο προκύπτουν ηθικοί νόμοι ή νόμοι της ελευθερίας. Φθάνουμε έτσι στο σημείο εκείνο επί τη βάσει του οποίου δικαιολογείται η διάκριση ανάμεσα σε δίκαιο και ηθική. Όταν οι νόμοι της ελευθερίας αναφέρονται απλώς και μόνον σε εξωτερικές πράξεις (ανεξαρτήτως δηλαδή της υποκειμενικής πεποιθήσεως του πράττοντος), ονομάζονται νόμοι του δικαίου. Όταν όμως απαιτείται οι ίδιοι οι νόμοι να καθορίζουν το πράττειν του υποκειμένου, ονομάζονται ηθικοί νόμοι.⁶⁸ Με άλλα λόγια, οι πράξεις που συμφωνούν με τους νόμους του δικαίου χαρακτηρίζονται από νομιμότητα, ενώ οι πράξεις που συμφωνούν με τους ηθικούς νόμους χαρακτηρίζονται από ηθικότητα.⁶⁹ Όταν πράττουμε με νομιμότητα, δεν απαιτείται ο ίδιος ο λόγος να καθορίζει το επιθυμητικό μας· απαιτείται μόνον η πράξη

⁶⁵ *MtH*, σελ. 30.

⁶⁶ *MtH*, σελ. 30.

⁶⁷ *MtH*, σελ. 30.

⁶⁸ *MtH*, σελ. 30.

⁶⁹ *MtH*, σελ. 30.

μας να συμφωνεί με τον νόμο, είτε επειδή ο νόμος την επιβάλλει ή αποτρέπει κάποια άλλη. Οι ηθικοί νόμοι πρέπει όμως να αποτελούν οι ίδιοι καθορισμό του επιθυμητικού και της προαίρεσής μας, οπότε η πράξη λαμβάνει χώρα έχοντας ως αιτία της τον ίδιο τον λόγο.

Περί ελευθερίας έχουμε ήδη μιλήσει, αλλά εν προκειμένω αναφερόμαστε στο πώς ο φιλόσοφος εισάγει την έννοιά της στην *MtH*.⁷⁰ Την ονομάζει καθαρή έννοια του λόγου και εξηγεί ότι πρόκειται για υπερβατολογική ιδέα, δηλαδή μια έννοια για την οποία δεν μπορεί να δοθεί μέσω της εμπειρίας κάποιο κατάλληλο παράδειγμα. Συνεπώς, η έννοια της ελευθερίας δεν αποτελεί αντικείμενο θεωρητικής γνώσης· είναι, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, απλώς ρυθμιστική και όχι συγκροτητική αρχή της γνώσης μας. Ωστόσο, στο πλαίσιο του πρακτικού λόγου η έννοια της ελευθερίας αποδεικνύει την πραγματικότητά της μέσω των πρακτικών αρχών. Οι πρακτικές αρχές συνιστούν νόμους της αιτιότητας (ενεργητικότητας) του καθαρού λόγου, τον τρόπο με τον οποίο αυτός καθορίζει την προαίρεση ανεξάρτητα από εμπειρικούς όρους της αισθητικότητας γενικώς. Η χρήση της έννοιας της ελευθερίας στο πλαίσιο του πρακτικού λόγου αναδεικνύει την ύπαρξη μιας καθαρής, όχι εμπειρικά καθοριζόμενης, βούλησης, εντός της οποίας έχουν την πηγή τους οι ηθικές έννοιες και οι ηθικοί νόμοι. Η ελευθερία είναι αιτιότητα κατά το νοούμενον, όχι στο πλαίσιο των φαινομένων· είναι μεν έννοια κενή κατά την θεωρητική χρήση του λόγου, αποδεικνύει όμως την πραγματικότητά της κατά την πρακτική χρήση αυτού και σε σχέση με τον ηθικό νόμο, καθώς «η έννοια της ελευθερίας δεν ανήκει στον κατ' αίσθηση τρόπο παραστάσεων της ύπαρξης και της αιτιότητας, αλλά μπορεί να σχετισθεί μόνο με τα νοούμενα».⁷¹ Οι νόμοι της ελευθερίας, σε αντίθεση με τους νόμους της φύσης, καλούνται από τον Καντ «ηθικοί νόμοι» και περιλαμβάνουν τόσο τους νόμους της ηθικής σφαίρας όσο και τους νόμους της τάξης του δικαίου. Οι νόμοι της ελευθερίας είναι ενιαίοι και ονομάζονται ηθικοί ή πρακτικοί με την ευρεία έννοια.

Στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* ο Καντ νοεί την ελευθερία ως «ικανότητα απόλυτης αυτενέργειας» και «αιτιότητα που αυτοκαθορίζεται εντελώς αφ' εαυτής». Οι αναφερθέντες πρακτικοί ή ηθικοί νόμοι θεμελιώνονται επί της θετικής έννοιας της ελευθερίας και παρουσιάζονται ως προστακτικές (εντολές ή απαγορεύσεις) απόλυτα

⁷⁰ *MtH*, σελ. 38.

⁷¹ βλ. σχετικά: Ευθ. Χατζηνάσου, *Το ηθικό, το νόμιμο, το πολιτικό*, Παν. Πατρών, Τμ. Φιλοσοφίας Δεκ. 2010, σελ. 25.

κατηγορικές, που καθορίζουν ποιες πράξεις είναι ηθικά αναγκαίες⁷² και δεσμευτικές (διακρίνονται δε από τις τεχνικές προστακτικές, οι οποίες επιτάσσουν υπό όρους). Οι κατηγορικές προστακτικές αντιστοιχούν σε καθήκοντα, η τήρηση ή παράβαση των οποίων συνδέεται με ηδονή ή λύπη ιδιαίτερου, δηλαδή αυτού που σχετίζεται με το ηθικό συναίσθημα.⁷³ Ωστόσο, ο πρακτικός νόμος του λόγου δεν λαμβάνει υπ' όψιν το ηθικό συναίσθημα, διότι αυτό δεν παίζει ρόλο θεμελιωτικό ρόλο για τον πρακτικό νόμο, αλλά αφορά απλώς την υποκειμενική επενέργεια στην ψυχή κατά τον καθορισμό της προαίρεσής μας από τους νόμους και δεν προσθέτει ούτε αφαιρεί κάτι από την εγκυρότητα ηθικών των νόμων.⁷⁴

3.3. Ορολογία της μεταφυσικής των ηθών

Υποχρέωση: Ο Καντ αντιλαμβάνεται την υποχρέωση ως «αναγκαιότητα μιας ελεύθερης δράσης υπό μίαν κατηγορική προστακτική του Λόγου».⁷⁵ Ως προστακτική νοείται ένας πρακτικός κανόνας που καθιστά αναγκαία την υποκειμενικώς τυχαία πράξη και παριστάνει το υποκείμενο της πράξης ως κάτι που πρέπει να εξαναγκασθεί στο να συμφωνεί η πράξη του με τον κανόνα αυτόν. Ο νόμος του δικαίου παριστά μια πράξη ως αναγκαστική, χωρίς όμως να λαμβάνει υπ' όψιν αν η πράξη γίνεται εσωτερικά αποδεκτή από το πράττον υποκείμενο. Η πράξη του υποκειμένου είναι ελεύθερη, όταν δεν υποκινείται από κάποια φυσική αναγκαιότητα. Η ελεύθερη πράξη, παριστανόμενη ως αναγκαία υπό την κατηγορική προσταγή του λόγου, εμπεριέχει μια αναγκαιότητα που καλείται «υποχρέωση». Σύμφωνα με αυτά, *επιτρεπτή* καλείται μια πράξη η οποία δεν αντίκειται στην υποχρέωση.⁷⁶ Η ελευθερία, ως μη περιοριζόμενη από καμιά αντίθετη προστακτική, καλείται ηθική εξουσία (εξουσιοδότηση). Όταν θέλουμε να πράξουμε κάτι το οποίο δεν αντίκειται σε κάποια κατηγορική προστακτική, τότε έχουμε την ηθική εξουσιοδότηση να το πράξουμε. Είναι προφανές ότι οποιαδήποτε πράξη αντίκειται στην υποχρέωση είναι ανεπίτρεπτη.

Όπως ελέχθη ήδη, η διαφορά της υποχρέωσης από το καθήκον συνίσταται στο ότι το καθήκον δηλώνει κάτι που πρέπει να πράξουμε ανεξάρτητα από προσωπικές μας επιλογές και από το αν συγκατανεύουμε στην πράξη που εκφράζει το καθήκον,

⁷² *MtH*, σσ. 38-9.

⁷³ *MtH*, σελ. 39.

⁷⁴ *MtH*, σελ. 39.

⁷⁵ *MtH*, σελ. 39.

⁷⁶ *MtH*, σελ. 40.

ενώ η υποχρέωση δηλώνει κάτι που πρέπει να πράξουμε απολύτως απλώς και μόνο από σεβασμό στον πρακτικό νόμο που εκφράζεται μέσω του καθήκοντος. Μια κατηγορική προστακτική είναι ένας τέτοιος πρακτικός κανόνας, μέσω του οποίου μια πράξη, καθ' εαυτήν ενδεχομενική, καθίσταται αναγκαία.⁷⁷ Σε αντίθεση προς μια υποθετική προστακτική, η κατηγορική προστακτική εκφράζει την αντικειμενική αναγκαιότητα μιας πράξης: η πράξη πρέπει να λάβει χώρα ως αυτοσκοπός και όχι ως μέσον για κάποιον άλλο σκοπό. Το θεμέλιο της δυνατότητας μιας απροϋπόθετης προσταγής, ισχύουσας καθολικά για όλα τα υποκείμενα, είναι, όπως προαναφέρθηκε, η ελευθερία.

Κ α θ ή κ ο ν: «Καθήκον είναι η πράξη εκείνη στην οποία υποχρεώνεται κάποιος».⁷⁸ Ο Καντ εξηγεί ότι το καθήκον αποτελεί και το περιεχόμενο της υποχρέωσης, αποτελεί αυτό το οποίο έχουμε δεσμευθεί να πράξουμε. Η διαφορά του καθήκοντος από την υποχρέωση αναλύθηκε παραπάνω και αναφέραμε ως παράδειγμα την διαφορά ανάμεσα σε νομικές συμβάσεις και ηθικές υποσχέσεις. Οι νομικοί θεωρούν ότι οι υποσχέσεις, π.χ. για δωρεά, δεν χρειάζεται να περιβληθούν έναν συγκεκριμένο νομικό τύπο για να είναι έγκυρες. Αντίθετα, οι συμφωνίες εκφράζουν την δέσμευση της βούλησης μόνον εάν προσλάβουν έναν συγκεκριμένο νομικό τύπο, όπως είναι τα συμβόλαια. Από ηθική άποψη πάντως, έχουμε, κατά τον Καντ, τους ίδιους λόγους για να εκπληρώσουμε τόσο τις συμφωνίες όσο και τις υποσχέσεις μας: ωστόσο στις συμφωνίες η αναγκαιότητα δεν επιβάλλεται μόνον από τον εαυτό μας, δεν είναι μόνον εσωτερική, όπως συμβαίνει στις υποσχέσεις, αλλά και από τον νομοθέτη, επειδή η κοινωνία δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς την αρχή της τήρησης των συμφωνιών. Στην περίπτωση των συμφωνιών το καθήκον επιβάλλεται αντικειμενικά, υπό την έννοια ότι πρέπει να ακολουθούμε τον νόμο, ενώ στην περίπτωση των υποσχέσεων το καθήκον επιβάλλεται εσωτερικά από σεβασμό για τον ηθικό νόμο, τον οποίο οι ίδιοι επιλέγουμε. Ο Καντ διακρίνει έτσι την ηθική λειτουργία του λόγου από την νομική λειτουργία του. Και στις δυο περιπτώσεις ο λόγος λειτουργεί κανονιστικά και επιτακτικά. Ωστόσο, ενώ η νομική λειτουργία του βασίζεται σε καθήκοντα, η ηθική του λειτουργία του θεμελιώνεται σε υποχρεώσεις. Το καθήκον νοείται επομένως ως κάτι που πρέπει να το πράξουμε ανεξάρτητα από το εάν το έχουμε επιλέξει (η δέσμευση μας περιέχει αντικειμενικότητα), ενώ η

⁷⁷ *MtH*, σελ. 40.

⁷⁸ *MtH*, σελ. 40.

υποχρέωση ως κάτι που πρέπει να πράξουμε, επειδή το επιλέξαμε επί τη βάσει του ηθικού νόμου.⁷⁹

Π ρ ό σ ω π ο: «Πρόσωπο είναι το υποκείμενο εκείνο του οποίου οι πράξεις είναι επιδεκτικές καταλογισμού».⁸⁰ Ο φιλόσοφος ενδιαφέρεται να διακρίνει την ηθική από την ψυχολογική προσωπικότητα και να αποβάλει από την έρευνά του το ψυχολογικό στοιχείο, καθ' όσον αυτό αφορά απλώς την συνείδηση του εαυτού που έχει το πρόσωπο υπό διάφορες εμπειρικές συνθήκες της ύπαρξής του. Ο Καντ εξηγεί ότι η «ηθική προσωπικότητα δεν είναι τίποτε άλλο από την ελευθερία ενός έλλογου όντος κάτω από ηθικούς νόμους». Απ' αυτό συνάγεται ότι «ένα πρόσωπο δεν υπόκειται σε άλλους νόμους παρά μόνον σε εκείνους που το ίδιο δίδει στον εαυτό του (είτε μόνο του είτε τουλάχιστον μαζί με άλλα πρόσωπα)».⁸¹

Ο Καντ συναρτά την έννοια του προσώπου με την ελευθερία και την έλλογη αναστοχαστική ικανότητα για να αναδείξει την σημασία της για την κατανόηση των ηθικών μας σχέσεων. Οι έννοιες της αυτονομίας στην ηθική⁸² και της αυτονομίας στην τάξη του δικαίου τίθενται από κοινού· η αυτονομία στην ηθική περιλαμβάνει μόνον το υποκείμενο ως πρόσωπο και ηθική προσωπικότητα, ενώ η αυτονομία στο δίκαιο προϋποθέτει νομοθέτηση και αποδοχή των νόμων, σημαίνει δηλαδή συννομοθέτηση, νομοθέτηση από κοινού με άλλα ελεύθερα πρόσωπα και αμοιβαία αποδοχή των νόμων του δικαίου. Σε διαφορετική περίπτωση θα ήταν ετερονομία, δηλαδή νομοθεσία μη δοθείσα από το ίδιο το πρόσωπο, το οποίο, ως εκ τούτου, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ελεύθερο στη σφαίρα του δικαίου.

Π ρ ά γ μ α: «Πράγμα είναι εκείνο στο οποίο τίποτε δεν μπορεί να καταλογισθεί. Κάθε αντικείμενο της ελεύθερης προαίρεσης το οποίο το ίδιο στερείται

⁷⁹ Π. Πανταζάκος, *Καθήκον και Υποχρέωση κατά τον Εμμ. Καντ*, στον διαδικτυακό τόπο: <http://epub.lib.uoa.gr/index.php/epetirisphil/article/viewFile/1460/1688> ΑΘΗΝΑ 2015 ,σελ. 232.

⁸⁰ *ΜτΗ*, σελ. 41.

⁸¹ *ΜτΗ*, σελ. 41.

⁸² Ο χαρακτήρας της ηθικής ελευθερίας οδηγεί τον Kant στη σύλληψη της ηθικής ως *αυτονομίας*, η οποία δεν σηματοδοτεί απλώς την αρνητική ελευθερία, ως ελευθερία από εξωτερικούς ή εσωτερικούς καταναγκασμούς πάνω στη βούλησή μας, αλλά προσδιορίζεται επιπλέον ως θετική ελευθερία, δηλαδή ως *κανονιστική αυτονομοθεσία*. Όπως εμβληματικά το θέτει ο ίδιος: «Αυτονομία της θέλησης είναι ιδιότητα της θέλησης να είναι η ίδια νόμος για τον εαυτό της». Δηλώνει εκείνη την ικανότητα επιλογής πρακτικών αρχών σύμφωνα με τους δικούς μας νόμους. Είναι ακριβώς αυτή που ορίζει την ανθρώπινη ιδιότητά μας· είναι η θετική ικανότητα της βούλησής να θέτει σκοπούς, οι οποίοι υπόκεινται σε αρχές που η ίδια θεσπίζει και είναι τέτοιες ώστε να μπορούν να ισχύουν από τη σκοπιά όλων. Ιμμ. Καντ, *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, σελ. 71.

ελευθερίας καλείται συνεπώς πράγμα». ⁸³ Ο Καντ ορίζει το πράγμα ως κάτι στο οποίο δεν μπορούν να αποδοθούν ευθύνες για πράξεις και τα αποτελέσματά τους (αντίθετα, αυτό ισχύει για τα πρόσωπα). Θέτει το πράγμα ως πιθανό αντικείμενο της ελεύθερης προαίρεσης του έλλογου όντος· το ίδιο όμως στερείται ελευθερίας. Η ελεύθερη βούληση είναι η ικανότητα του προσώπου να αναφέρεται και σε πράγματα, σε αντικείμενα της εμπειρικής πραγματικότητας.

Π ρ ά ξ η: Σύμφωνα με τον Καντ, «μια ενέργεια καλείται πράξη εφ' όσον υπόκειται σε νόμους της υποχρέωσης, και συνεπώς καθ' όσον το υποκείμενο, κατά την επιτέλεσή της, εκλαμβάνεται με όρους της ελευθερίας της προαίρεσής του. Με μια τέτοια ενέργεια ο πράττων θεωρείται ως ο δημιουργός του αποτελέσματός της, και το αποτέλεσμα αυτό μαζί με την ενέργεια μπορεί να του καταλογισθεί, εάν κάποιος έχει προηγουμένως λάβει γνώση του νόμου εξ αιτίας του οποίου υφίσταται μια υποχρέωση γι' αυτά (για την πράξη και το αποτέλεσμα)». ⁸⁴ Μια ανθρώπινη ενέργεια δεν είναι πάντα μια πράξη, αλλά μπορεί να προκαλείται από επηρεασμό της βούλησης μέσω φυσικής αιτιότητας. Όταν κάποιος αντιδρά π.χ. ακούσια σε κάποιο ερέθισμα, η ενέργεια του δεν υπόκειται σε όρους της ελευθερίας της προαίρεσής του. Όταν όμως οι διαλαμβανόμενες ενέργειες εμπίπτουν στη σφαίρα της ηθικής και του δικαίου, τότε τα καθήκοντα, για τα οποία εκφέρονται κρίσεις, αναφέρονται πάντα σε πράξεις, όχι απλώς ενέργειες ή δράσεις του υποκειμένου.

Η αναφερόμενη από τον Καντ προϋπόθεση, να έχει λάβει γνώση το υποκείμενο, δηλώνει είτε την εσωτερική γνώση του υποκειμένου περί του ηθικού νόμου είτε την εξωτερική γνώση που αφορά στο δίκαιο και στην τάξη του δικαίου (η οποία, καθώς δεν είναι εσωτερική και αφορά και άλλα υποκείμενα, γίνεται γνωστή κατά την νομοθέτηση). Κατά τον ορισμό αυτό, η πράξη είναι καταλογίσιμη ή καταλογιστή· στην περίπτωση πράξεων που εμπίπτουν στη σφαίρα της ηθικής ο καταλογισμός προέρχεται από τον ίδιο το λόγο του υποκειμένου, «το εσωτερικό βλέμμα του αυτοελέγχου», ⁸⁵ ενώ στην περίπτωση πράξεων που εμπίπτουν στη σφαίρα του δικαίου ο καταλογισμός προέρχεται από την ενωμένη βούληση, από τον λόγο όλων των υποκειμένων. Ο αναφερθείς ορισμός της πράξης ισχύει και για τις δύο κανονιστικές σφαίρες της ηθικής και του δικαίου με τις αντίστοιχες ιδιαιτερότητες.

⁸³ *MtH*, σελ. 41.

⁸⁴ *MtH*, σελ. 41.

⁸⁵ *ΚπΛ*, σ. 131.

Υπό τους αναφερθέντες όρους δίκαιη ή άδικη είναι μια πράξη, εφ' όσον είναι σύμφωνη ή αντίθετη με κάποιο καθήκον είτε ως προς το περιεχόμενο είτε ως προς την προέλευσή του.⁸⁶ Καταλαβαίνουμε βεβαίως ότι, εφ' όσον μια πράξη είναι σύμφωνη με ένα καθήκον είναι και σύμφωνη με έναν ηθικό νόμο ή με έναν νόμο του δικαίου. Μια μη εκ προθέσεως παράβαση, η οποία εν τούτοις μπορεί να καταλογισθεί, καλείται απλή ενοχή· μια εκ προθέσεως ενοχή, δηλαδή εκείνη που συνδέεται με την συνείδηση ότι είναι παράβαση, καλείται έγκλημα.⁸⁷

Ο Καντ αναφέρεται εν προκειμένω στο ενδιαφέρον θέμα της σύγκρουσης καθηκόντων, όπου σε κάποια περίπτωση θα ήταν δύσκολο για το πράττον υποκείμενο να γνωρίζει ποιο είναι το καθήκον που πρέπει να πράξει. Η σύγκρουση καθηκόντων δηλώνει μια κατάσταση στην οποία ένα καθήκον αναιρεί ένα άλλο. Ο Καντ εξηγεί εν προκειμένω ότι κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατόν. Καθήκον και υποχρέωση είναι έννοιες που εκφράζουν την αντικειμενική πρακτική αναγκαιότητα ορισμένων πράξεων, είναι επομένως πρακτικοί κανόνες. Δύο μεταξύ τους αντίθετοι κανόνες δεν μπορεί όμως να είναι συγχρόνως αναγκαίοι, διότι εάν είναι κάποιος αναγκασμένος, έχει καθήκον να πράξει σύμφωνα με έναν κανόνα, οπότε το να πράξει σύμφωνα με τον αντίθετο κανόνα, δεν μπορεί να αποτελεί καθήκον, αλλά μπορεί να είναι μόνον το αντίθετο προς το καθήκον.⁸⁸ ως εκ τούτου μια σύγκρουση καθηκόντων είναι αδιανόητη. Μπορεί ωστόσο, όπως επισημαίνει ο φιλόσοφος, κάλλιστα σε ένα υποκείμενο και στον κανόνα τον οποίο το υποκείμενο επιτάσσει στον εαυτό του, να συνδέονται δύο λόγοι της υποχρέωσης, εκ των οποίων ο ένας ή ο άλλος να μην είναι επαρκής για την υποχρέωση, οπότε δεν μπορεί να στοιχειοθετήσει καθήκον. Όταν συγκρούονται δύο τέτοιοι λόγοι δεν υπερισχύει η ισχυρότερη υποχρέωση, αλλά ο ισχυρότερος λόγος της ίδιας υποχρέωσης.⁸⁹

Εκ των αναφερθέντων ο Καντ συνάγει και την εξής ενδιαφέρουσα διάκριση: Οι δεσμευτικοί κανόνες στο πλαίσιο μιας νομοθεσίας καλούνται εξωτερικοί νόμοι. Όταν ως προς αυτούς η υποχρέωση μπορεί να γνωρισθεί a priori από τον Λόγο, ακόμη και χωρίς εξωτερική νομοθεσία, τότε έχουμε να κάνουμε με *φυσικούς* νόμους. Αντιθέτως, εκείνοι οι νόμοι που δεν δεσμεύουν καθόλου χωρίς την ύπαρξη πραγματικής εξωτερικής νομοθεσίας καλούνται *θετικοί*⁹⁰ νόμοι.

⁸⁶ *MtH*, σελ. 41.

⁸⁷ *MtH*, σελ. 41.

⁸⁸ *MtH*, σελ. 42.

⁸⁹ *MtH*, σελ. 42.

⁹⁰ *MtH*, σελ. 42.

Νόμος: «Νόμος είναι μια πρόταση που περιέχει μια κατηγορική προστακτική (εντολή).»⁹¹ Μέσω του νόμου προστάζει ο νομοθέτης, ο δημιουργός της υποχρεώσεως. Ο νόμος που μας δεσμεύει a priori με τον δικό μας λόγο και απολύτως μπορεί να θεωρηθεί ότι προέρχεται από την θέληση ενός ύψιστου νομοθέτη, ενός νομοθέτη που έχει μόνον δικαιώματα και όχι καθήκοντα (δηλαδή του Θεού). Πρόκειται, όπως εξηγεί ο φιλόσοφος για την ιδέα ενός ηθικού όντος, η θέληση του οποίου είναι για όλους μας νόμος, χωρίς όμως να νοούμε την θέληση αυτή ως δημιουργό του νόμου.⁹²

Καταλογισμός: «Ο καταλογισμός υπό ηθική έννοια είναι η κρίση μέσω της οποίας κάποιος θεωρείται ως ο πρόξενος (causa libera: ελεύθερη αιτία) μιας ενέργειας, οπότε αυτή τότε καλείται πράξη και υπόκειται σε νόμους».⁹³ Ο καταλογισμός αφορά τις έννομες συνέπειες μιας πράξης η οποία αποκλίνει απ' αυτό που επιτάσσει το καθήκον. Οι έννομες συνέπειες καταλογίζονται σε μια πράξη είτε από φυσικό πρόσωπο που καλείται δικαστής, είτε από ηθικό πρόσωπο, που είναι φορέας δικαίου και καλείται δικαστήριο.⁹⁴ Η ποινή καταλογίζεται από άλλο πρόσωπο απ' αυτό που είναι το υποκείμενο της πράξης, ενώ, αντιθέτως, στο πλαίσιο της ηθικής ο καταλογισμός προέρχεται από τον ίδιο τον λόγο του υποκειμένου. Ο Καντ εν προκειμένω ως προς τις έννομες συνέπειες μιας πράξης κατατάσσει μαζί την επιβολή της ποινής με την ανταμοιβή για την εκπλήρωση του καθήκοντος.

Ποινή: Ό,τι πράττει κανείς σύμφωνα με το καθήκον και πέραν αυτού που μπορεί να εξαναγκασθεί διά του νόμου, καλείται «αξιόμισθο».⁹⁵ Ό,τι πράττει κανείς λιγότερο από αυτό που τον υποχρεώνει ο νόμος καλείται «ηθική χρέωση».⁹⁶ Η ποινή είναι η συνέπεια που υφίσταται κάποιος όταν παραβαίνει το χρέος του. Η ποινή είναι διαφορετική έννοια από τον καταναγκασμό και εμπίπτει στην σφαίρα της εμπειρίας, διότι είναι κάτι δεινό, «είναι ένα φυσικό κακό».⁹⁷ Αντιθέτως, ο καταναγκασμός είναι a priori έννοια, ενυπάρχουσα στον λόγο, η οποία προκύπτει από την προστακτικότητα

⁹¹ ΜτΗ, σελ. 45.

⁹² ΜτΗ, σελ. 45.

⁹³ ΜτΗ, σελ. 45.

⁹⁴ ΜτΗ, σελ. 46.

⁹⁵ ΜτΗ, σελ. 46.

⁹⁶ ΜτΗ, σελ. 46.

⁹⁷ ΚπΑ, σ. 63

του νόμου της ηθικής και του δικαίου. Η γνώση της υποχρέωσης πρέπει να προηγείται της λύπης που προκύπτει από την παράβαση.⁹⁸ Σύμφωνα με τον Καντ, «υπάρχει κάτι ακόμη μέσα στην ιδέα του πρακτικού μας λόγου το οποίο συνοδεύει την παράβαση ενός ηθικού νόμου, δηλαδή το αξιόποινο αυτής»,⁹⁹ η ποινή συνοδεύει δηλαδή την παράβαση. Η επιβολή της ποινής από τον δικαστή για να συνετισθεί ο παραβάτης αποτελεί μόνο ένα τέχνασμα: «[...] το να θεωρούμε κάθε τιμωρία και ανταμοιβή μόνον ως έναν μηχανισμό στα χέρια μιας ανώτερης δύναμης, ο οποίος θα απέβλεπε αποκλειστικώς στο να ενεργοποιήσει τα έλλογα όντα για να επιτύχουν την τελική τους πρόθεση (την ευδαιμονία), αποτελεί προφανέστατα ένα τέχνασμα που αναιρεί την ελευθερία της βουλήσεώς τους».¹⁰⁰ Αντιθέτως, η ποινή πρέπει να συνυπάρχει και να συνδέεται με την ιδέα της απονομής της δικαιοσύνης, διότι αποτελεί «το ουσιώδες στοιχείο της έννοιας αυτής».¹⁰¹

⁹⁸ ΚπΑ, σ. 65.

⁹⁹ ΚπΑ, σ. 62

¹⁰⁰ ΚπΑ, σσ. 63-64.

¹⁰¹ ΚπΑ, σελ. 63.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Το πολιτειακό δίκαιο

4.1. Από το φυσικό στο έλλογο δίκαιο

Η θεωρία δικαίου του Καντ ιστορικά έπεται των θεωριών του καλούμενου «φυσικού δικαίου», το οποίο χαρακτηρίζει τον περί δικαίου στοχασμό στην νεότερη ευρωπαϊκή φιλοσοφία. Σε αντιδιαστολή προς το φυσικό δίκαιο η θεωρία του Καντ μπορεί να ονομασθεί έλλογο δίκαιο ή δίκαιο του λόγου. Το κλασικό φυσικό δίκαιο αντλεί τους κανόνες του από τη φύση εν γένει και ειδικότερα την ανθρώπινη φύση και τους νόμους που την διέπουν. Με την θεωρία του περί ελλόγου δικαίου ο Καντ απορρίπτει τον εμπειρισμό και την φυσιοκρατία, και στηρίζει το δίκαιο στον λόγο, θεμελιώνοντας έτσι μια καθαρή θεωρία περί δικαίου. Εξάλλου, ο φιλόσοφος απορρίπτει την παραδοσιακή μεταφυσική θεμελίωση του δικαίου, ως εκδοχές της οποίας αναγνωρίζει π.χ. τις πλατωνικές ιδέες, την κοσμική και θεϊκή τάξη ενός Αυγουστίνου ή Θωμά Ακινάτη. Η καθιέρωση της αυτονομίας της βούλησης στην νεότερη ευρωπαϊκή φιλοσοφία δεν θα μπορούσε παρά να αναιρέσει την θεονομία, όπως και την ανθρωπολογική θεμελίωση του δικαίου, επί παραδείγματι ενός Χομπς. Ο Καντ εκκινεί από την άποψη περί του σκοπού της φύσης για τον άνθρωπο, ο οποίος ταυτίζεται με τον εκπολιτισμό του, την ηθικοποίηση και την τελειώσή του. Τούτα επιτυγχάνονται μόνον με την εγκαθίδρυση μιας έννομης τάξης και ενός δικαίου πολιτεύματος (σε διεθνές δε επίπεδο εγκαθίδρυση μιας διεθνούς έννομης τάξης που θα εξασφαλίζει την αιώνια ειρήνη). Το δίκαιο πολίτευμα και η έννομη τάξη αποτελούν αναγκαίο όρο για την επίτευξη του τελικού προορισμού του ανθρώπου, την ανάπτυξη των φυσικών του καταβολών και την ηθική τελειώσή του. Ο άνθρωπος διαθέτει ελευθερία και λόγο και αυτά δεν πρέπει να περιορίζονται από τίποτε άλλο, παρά από το πολιτικό δίκαιο, οπότε και η φύση θέλει να επικρατήσει στο δίκαιο. Η συναγωγή του δικαίου δεν μπορεί να προκύπτει όμως από την εμπειρία. Ο φιλόσοφος εισάγει έτσι μια υπερβατολογική άποψη περί δικαίου, κατά την οποία οι κανόνες που υπαγορεύουν τα καθήκοντά μας δεν προκύπτουν από την εμπειρία (την φύση, την κοινωνία ή την ιστορία), αλλά από τον ηθικό και δικαιοκτικό πρακτικό λόγο, οπότε η ερμηνεία τους πρέπει να έχει υπερβατολογική αφετηρία.

Στο πρώτο μέρος της *MtH* ο Καντ παρουσιάζει την θεωρία του περί δικαίου,

την οποία διακρίνει σε θεωρία του δημόσιου και του ιδιωτικού δικαίου. Κατά τον Καντ, «θεωρία του δικαίου καλείται το σύνολο των νόμων σύμφωνα με τους οποίους είναι δυνατή μια εξωτερική νομοθεσία».¹⁰² Όταν η νομοθεσία αυτή είναι πραγματική, υπό την έννοια των θετικών νόμων, που προαναφέραμε, τότε μιλάμε για θεωρία του *θετικού δικαίου*. Ο ειδήμων του δικαίου αυτού, ο νομομαθής, καλείται *εμπειρογνώμων* του δικαίου, και είναι αυτός που γνωρίζει τους εξωτερικούς νόμους και κατά την εφαρμογή τους σε περιπτώσεις που προκύπτουν εμπειρικά. Ο Καντ επισημαίνει ότι το ερώτημα «τι είναι δίκαιο;» προκαλεί σίγουρα τόση αμηχανία στον νομομαθή όσο και το ερώτημα «τι είναι αλήθεια;» στον γνώστη της επιστήμης της Λογικής. Πιθανόν να καταφύγει σε μια εμπειρική περιγραφή του τι ισχύει σε κάποια χώρα με τους νόμους της, ώστε να απαντήσει το ερώτημα. Ωστόσο, το ζητούμενο είναι να δηλωθεί το καθολικό κριτήριο βάσει του οποίου μπορεί κάποιος να διακρίνει εν γένει το δίκαιο από το άδικο.¹⁰³ Τότε πρέπει να εγκαταλείψει κανείς τις εμπειρικές αρχές και να αναζητήσει την πηγή του δικαίου στον λόγο. Από φιλοσοφική άποψη, μια απλώς και μόνον εμπειρική θεωρία του δικαίου είναι δώρον άδωρον.

Καθ' όσον η έννοια του δικαίου αναφέρεται σε μια υποχρέωση, αφορά μόνον τις εξωτερικές πρακτικές σχέσεις ενός προσώπου προς ένα άλλο, εφόσον οι πράξεις τους μπορούν αν επηρεασθούν αμοιβαίως.¹⁰⁴ Δεν δηλώνει όμως σχέση της προαίρεσης τους ενός προς την επιθυμία του άλλου (όπως π.χ. συμβαίνει στις πράξεις ευεργεσίας), αλλά προς την προαίρεση του άλλου. Τέλος, στην συσχέτιση αυτή των προαιρέσεων δεν λαμβάνεται καθόλου υπ' όψιν ο σκόπος που έχει ο καθένας (το περιεχόμενο της προαίρεσής του), όσον αφορά το αντικείμενο στο οποίο αναφέρεται η πράξη του (δε παίζει δηλαδή ρόλο αν κάποιος π.χ. θα έχει πλεονέκτημα από το προϊόν που αγοράζει από εμένα): σημασία έχει μόνον εάν η πράξη τους ενός εκ των δύο μπορεί να ενωθεί με την ελευθερία του άλλου σύμφωνα με έναν καθολικό νόμο.¹⁰⁵ εάν δηλαδή η πράξη έλαβε χώρα σύμφωνα με έναν νόμο και σύμφωνα με το καθήκον που αυτός συνεπάγεται, χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψιν οι σκοποί που

¹⁰² *MtH*, σ. 49.

¹⁰³ *MtH*, σ. 49.

¹⁰⁴ Ο Hans Reiss (ed.), *Kant's Political Writings*, Cambridge Univ. Press, 1970, transl. by H.B. Nisbet, σ. 133, σημειώνει ότι όσον αφορά το περί δικαίου ερώτημα πρέπει να πληρούνται τρεις όροι, πρώτον, ότι το δίκαιο αφορά εξωτερικές πράξεις ανάμεσα σε άτομα, οι οποίες τα επηρεάζουν, δεύτερον ότι το δίκαιο δεν αφορά την σχέση ανάμεσα στην βούληση ενός ατόμου και τις επιθυμίες ενός άλλου, αλλά την σχέση ανάμεσα στις βουλήσεις των ατόμων, και, τρίτον, η υλική πλευρά, δηλαδή ο σκοπός τον οποίο επιδιώκει να εκπληρώσει η κάθε πλευρά, δεν έχει καμία σημασία στο πλαίσιο αυτής της σχέσης, αλλά ενδιαφέρει μόνον η μορφή της σχέσης ανάμεσα στις βουλήσεις των ατόμων που υπάγονται στο δίκαιο.

¹⁰⁵ *MtH*, σ. 50.

επιδιώκουν οι συμβαλλόμενοι, όταν ακολουθούν τον νόμο. Επομένως, το δίκαιο αφορά τις πρακτικές σχέσεις μεταξύ προσώπων, καθ' όσον οι πράξεις τους αλληλοεπηρεάζονται. Στην σχέση αυτή δεν λαμβάνεται υπ' όψιν η ύλη, το περιεχόμενο της σχέσης, με άλλα λόγια ο σκοπός που έχει κάποιο πρόσωπο, αλλά απλώς η μορφή της σχέσης αυτής πρέπει να διέπεται από τους νόμους της ελευθερίας. Υπό την αναφερθείσα έννοια, ο Καντ καταλήγει ότι δίκαιο καλείται «το σύνολο των όρων υπό τους οποίους η προαίρεση του ενός μπορεί να ενωθεί με την προαίρεση του άλλου σύμφωνα με ένα καθολικό νόμο ελευθερίας».¹⁰⁶ Ο ορισμός του Καντ τονίζει την ελευθερία και την καθολικότητα κατά την αναζήτηση της αληθινής έννοιας του δικαίου στον λόγο.

4.2. Καθολική αρχή του δικαίου.

Ο φιλόσοφος ορίζει τις δίκαιες πράξεις ως εξής: «Δίκαιη είναι κάθε πράξη, σύμφωνα με τον γνώμονα της οποίας η ελευθερία της προαίρεσης του ενός μπορεί να συνυπάρξει με την ελευθερία κάθε άλλου, σύμφωνα με έναν καθολικό νόμο».¹⁰⁷ Εάν η πράξη μου ή εν γένει η κατάστασή μου μπορεί να συνυπάρξει με την ελευθερία καθενός, σύμφωνα με έναν νόμο που ισχύει για όλους, τότε όποιος με αδικεί με εμποδίζει ακριβώς σε αυτό, προβάλλοντάς μου ένα εμπόδιο ή κάποια αντίσταση.¹⁰⁸ Μπορεί λοιπόν να διατυπωθεί ως καθολικός νόμος του δικαίου: πράττε έτσι από εξωτερική άποψη, ώστε η ελεύθερη χρήση της προαίρεσής σου να μπορεί να συνυπάρχει με την ελευθερία του καθενός σύμφωνα με έναν νόμο ισχύοντα για όλους.¹⁰⁹ Επομένως, η πράξη μου, την οποία εκτελώ με ελεύθερη χρήση της προαίρεσής μου, δεν πρέπει να έρχεται σε σύγκρουση με την ελευθερία κανενός.

Καθολική, λοιπόν, αρχή ως προς το δίκαιο είναι ότι πρέπει να πράττω από εξωτερική άποψη έτσι ώστε η ελεύθερη χρήση της προαίρεσής μου να μπορεί να συνυπάρξει με την ελευθερία καθενός σύμφωνα με έναν καθολικό νόμο. Παρατηρούμε εν προκειμένω ότι η ελευθερία των άλλων επηρεάζεται από τις εξωτερικές μου πράξεις και όχι από τις προθέσεις μου και τους εσωτερικούς υποκειμενικούς μου γνώμονες.¹¹⁰ Ο περιορισμός της ελευθερίας κάποιου μπορεί να

¹⁰⁶ *MtH*, σ. 51.

¹⁰⁷ *MtH*, σελ. 51.

¹⁰⁸ *MtH*, σελ. 51.

¹⁰⁹ *MtH*, σελ. 51.

¹¹⁰ Η Katrin A. Flikschuh, *Kant*, στο: *Political Thinkers, from Socrates to the Present*, ed. by D. Boucher and P. Kelly, Oxford Univ. Press, 2009, σ. 428, σημειώνει ότι η καντιανή πολιτική ηθικότητα είναι μια

προέρχεται μόνον από πράξεις άλλου, και δη μόνον από εκείνες που δεν συμμορφούνται με τον καθολικό νόμο. Ο νόμος δεν αφορά το κίνητρο της πράξης, δηλαδή δεν ασχολείται εσωτερικά με την πράξη, αλλά εξωτερικά, με την εκδήλωσή της στον εμπειρικό κόσμο· εν προκειμένω ενδιαφέρει απλώς η συμφωνία της ή όχι με το νόμο, ανεξάρτητα από την προαίρεση του πράττοντος.¹¹¹

Εφ' όσον το δίκαιο θεμελιώνεται στην ελευθερία δεν έχει σχέση με την βία, διότι δίκαιη θεωρείται εκείνη η πράξη που πραγματοποιείται σε καθεστώς ελευθερίας. Εκτός ελευθερίας δεν υπάρχουν δίκαιες πράξεις, δεν υπάρχει δίκαιο. Έννομη ελευθερία είναι το να υπακούει κανείς μόνον στον νόμο στον οποίο έδωσε τη συγκατάθεσή του. Όπως είπαμε, ο περιορισμός της ελευθερίας κάποιου μπορεί να προέρχεται μόνον από πράξεις άλλου, και όποιος αδικεί εμποδίζει ακριβώς στην ελεύθερη χρήση της προαίρεσής μου σύμφωνα με τον ισχύοντα για όλους νόμο, προβάλλοντάς μου ένα εμπόδιο ή κάποια αντίσταση. Όλα όσα είναι άδικα αποτελούν εμπόδια της ελευθερίας μου και επιφέρουν έναν καταναγκασμό που αντίκειται στην αδικία, η οποία παρακαλύει την ελευθερία μου. Ο καταναγκασμός ο οποίος αντίκειται σε άδικες πράξεις είναι επομένως δίκαιος.¹¹² Η έννοια του καταναγκασμού παρουσιάζεται και στην *ΚπΑ* ως καταναγκασμός επιβαλλόμενος στις κλίσεις από σεβασμό για το νόμο: «Αλλά η συνείδηση μιας ελεύθερης υποταγής της βούλησης στον νόμο, συνδεδεμένης εν τούτοις με έναν αναπόφευκτό καταναγκασμό που επιβάλλεται σε όλες τις κλίσεις, όμως μόνον μέσω του δικού μας λόγου, είναι ο σεβασμός για το νόμο».¹¹³ Ως προς την θεωρία του δικαίου, ο Καντ αναφέρει ρητά ότι δεν μας διδάσκει η εμπειρία για την βιαιοπραγία και την κακοήθεια των ανθρώπων ούτε κάποιο γεγονός αποτελεί αιτία προσφυγής σε καταναγκασμό μέσω της δημόσιας νομοθεσίας. Αντίθετα, όσο νομιμόφρονες και καλοπροαίρετους και αν θεωρήσουμε τους ανθρώπους, η προσφυγή στον δημόσιο εξωτερικό καταναγκασμό βρίσκεται a priori εντός της ορθολογικής ιδέας της συνύπαρξης με τους άλλους υπό αρχές δικαίου. Ο Καντ συναρτά την έννοια αυτήν με την κρατική εξουσία, η οποία

ηθικότητα της εξωτερικής νομοθεσίας, η οποία χαρακτηρίζεται από τον παραμερισμό των γνωμόνων από την καθολική αρχή του δικαίου. Σ. 428

¹¹¹ Ο Hans Reiss, *Kant's Political Writings*, σ. 133, σημειώνει ότι όσον αφορά στην καθολική αρχή του δικαίου, σημειώνει ότι το ζητούμενο είναι η ενέργειά μου ή η κατάστασή μου εν γένει συνυπάρχουν με την ελευθερία όλων, σε συμφωνία με έναν νόμο που ισχύει για όλους. Το ότι όμως οφείλω να πράττω σύμφωνα με τον νόμο, δηλαδή θα πρέπει να καταστήσω γνώμονά μου το να πράττω σύμφωνα με τον νόμο, τούτο αποτελεί ηθικό αίτημα.

¹¹² *MtH*, σελ. 52.

¹¹³ *ΚπΑ*, σ. 120.

είναι η μόνη που μπορεί (εφ' όσον το κράτος είναι κράτος δικαίου) να εξαναγκάσει χωρίς τον κίνδυνο μονομερούς καταναγκασμού.

Το αυστηρό δίκαιο: Ο Καντ επισημαίνει περαιτέρω ότι στο πλαίσιο του δημοσίου δικαίου κατ' εξοχήν δίκαιο είναι το αυστηρό. Ο φιλόσοφος εξηγεί ότι το «αυστηρό δίκαιο μπορεί να εννοηθεί ως η δυνατότητα ενός ολοσχερούς αμοιβαίου καταναγκασμού, ο οποίος συνάδει με την ελευθερία του καθενός σύμφωνα με καθολικούς νόμους».¹¹⁴ Αυστηρό δίκαιο είναι, κατά τον Καντ, το δίκαιο υπό στενή έννοια, το μη αναμεμειγμένο με ηθικολογικές παραινέσεις και επιτάγματα: Το δίκαιο έχει ως αντικείμενό του μόνον ό,τι είναι εξωτερικό στις πράξεις· το δε αυστηρό δίκαιο απαιτεί μόνον εξωτερικά ερείσματα για τον καθορισμό της προαίρεσης, διότι μόνον τότε είναι καθαρό και όχι αναμεμειγμένο με επιταγές της αρετής. «Μόνον ένα πλήρως εξωτερικό δίκαιο μπορεί συνεπώς να καλείται αυστηρό (δίκαιο υπό στενή έννοια). Αυτό βασίζεται πράγματι στην επίγνωση από τον καθένα μιας υποχρέωσης σύμφωνα με ένα νόμο· ωστόσο, εάν πρόκειται να είναι το δίκαιο καθαρό, δεν επιτρέπεται να επικαλείται την επίγνωση αυτή ως ελατήριο, για να καθορίσει κάποιος τη βούλησή του σύμφωνα με ένα νόμο. Το αυστηρό δίκαιο εδράζεται απεναντίας στην αρχή της χρήσης εξωτερικού καταναγκασμού, ο οποίος όμως μπορεί να συνυπάρχει με την ελευθερία όλων σύμφωνα με καθολικούς νόμους».¹¹⁵ Ο Καντ θεωρεί ότι το δίκαιο κατ' ουσίαν υφίσταται μόνον υπό την αυστηρή του έννοια. Αυστηρό δίκαιο και καταναγκασμός¹¹⁶ είναι άρρηκτα συνδεδεμένα· στο δίκαιο κυριαρχεί η εξωτερικότητα των ρυθμίσεων, η οποία εξετάζει ως κίνητρο των πράξεων την απλή συμμόρφωση με τον εξωτερικό νόμο, που ισχύει για όλους, και όχι την υποκειμενική εσωτερική συμμόρφωση του προσώπου με τις επιταγές του λόγου. Το αυστηρό δίκαιο εμπεριέχει όλα τα χαρακτηριστικά του δικαίου, δηλαδή απριοριστικότητα, καταναγκασμό, ελεύθερη βούληση, εξωτερικότητα· ο φιλόσοφος το χρησιμοποιεί ως καθαρή έννοια του δικαίου, την οποία διακρίνει από την έννοια του αμφίσημου δικαίου.

Το αμφίσημο δίκαιο: Με το δίκαιο υπό στενή έννοια συνδέεται, όπως είπαμε, η

¹¹⁴ *MtH*, σελ. 52.

¹¹⁵ *MtH*, σελ. 52.

¹¹⁶ Ο Hans Reiss ed. *Kant's Political Writings*, σ. 134 εξηγεί ότι ο καταναγκασμός είναι κατ' ουσίαν καταναγκασμός της παρεμπόδισης της ελευθερίας· είναι επομένως σύμφωνος με την ελευθερία και την ενωμένη βούληση όλων που συνιστά το δίκαιο.

εξουσία του καταναγκασμού. Ο Καντ επισημαίνει όμως ότι σκεπτόμασθε και ένα δίκαιο υπό ευρύτερη έννοια, όπου η εξουσία του καταναγκασμού δεν μπορεί να καθορισθεί με κάποιον νόμο: «Υπάρχουν δύο τέτοια αληθή ή υποτιθέμενα δίκαια, η *επιείκεια* και το δίκαιο της *ανάγκης*. Η πρώτη αποδέχεται ένα δικαίωμα ένα δίκαιο χωρίς καταναγκασμό, και η δεύτερη έναν καταναγκασμό χωρίς δίκαιο. Αντιλαμβάνεται κανείς ευχερώς αυτή η αμφισημία τούτη στην πραγματικότητα στηρίζεται στο ότι υπάρχουν περιπτώσεις αμφισβητούμενου δικαίου, για το οποίο δεν μπορεί να ορισθεί δικαστής για να επιφέρει μια απόφαση».¹¹⁷ Τα αναφερθέντα δύο είδη δικαίου χαρακτηρίζονται από τον Καντ ως αμφισημία. Η μεν επιείκεια αποδέχεται ένα δικαίωμα χωρίς καταναγκασμό, ενώ το δίκαιο της ανάγκης έναν καταναγκασμό χωρίς δικαίωμα. Η αμφισημία τους προκύπτει όταν το δίκαιο είναι υπό αμφισβήτηση ή υπό διερεύνηση και για την κρίση αυτών δεν μπορεί να ορισθεί κάποιος ως δικαστής.

Σύμφωνα με τον Καντ: «Η επιείκεια (θεωρούμενη αντικειμενικώς) δεν αποτελεί διόλου έναν λόγο ο οποίος επικαλείται απλώς το ηθικό καθήκον των άλλων (την καλή προαίρεση και την αγαθότητά τους), αλλά εκείνος που απαιτεί κάτι εξ αυτού του λόγου, στηρίζεται στο δικαίωμά του, αλλά λείπουν οι αναγκαίοι όροι για τον δικαστή, σύμφωνα με τους οποίους θα μπορούσε αυτός να ορίσει σε ποιον βαθμό ή με ποιον τρόπο μπορεί να ικανοποιηθεί η αξίωσή του».¹¹⁸ Το δίκαιο της επιείκειας είναι, κατά τον Καντ, ένα δίκαιο που βασίζεται μεν σε ηθικές αρχές, το οποίο όμως, καθώς δεν είναι θεσμοθετημένο (δημοσιοποιημένο) δεν περιέχει νόμιμο δικαιοκ καταναγκασμό, οπότε δεν έχει και πραγματικά εξωτερικά επιβαλλόμενο καταναγκασμό, δηλαδή δεν λαμβάνονται καν αποφάσεις, διότι το δίκαιο παραμένει εν προκειμένω ασαφές. Σε θέματα δικαίου δεν μπορεί κάποιος να επικαλείται την επιείκεια των άλλων· ούτε επιτρέπεται να βασίζεται κανείς στην καλή προαίρεση ή στην αγαθότητα των άλλων ότι αυτοί θα ικανοποιήσουν την αξίωσή του, όταν λείπουν οι αναγκαίοι όροι με τους οποίους ο δικαστής θα μπορούσε να ορίσει πώς θα ικανοποιηθεί η αξίωση. Ο Καντ αναφέρει το εξής παράδειγμα¹¹⁹ δικαίας κατά τον κοινό νου απαίτησης, η οποία όμως δεν προβλέπεται από συγκεκριμένες ρυθμίσεις του νόμου: η αμοιβή ενός υπηρέτη παραμένει ονομαστικά η ίδια, αν και στο μεσοδιάστημα συμφωνίας και καταβολής της λαμβάνει χώρα υποτίμηση του

¹¹⁷ *MtH*, σ. 54.

¹¹⁸ *MtH*, σ. 55.

¹¹⁹ *MtH*, σ. 55.

νομίματος, η οποία ουσιαστικά την απομειώνει· βάσει αυτής της μείωσης ο υπηρέτης δεν μπορεί να αποκτήσει όσα προσδοκούσε κατά την κατάρτιση της σύμβασης ούτε να επικαλεσθεί το δικαίωμά του να μην ζημιωθεί από την υποτίμηση του νομίματος παρά μόνο να κάνει έκκληση στηριζόμενος στην αρχή της επιείκειας.

Η επιείκεια συνοψίζεται στην κρίση του διαδεδομένου αποφθέγματος του κοινού νου ότι «το πλέον αυστηρό δίκαιο είναι το πλέον άδικο». «Αλλά το κακό αυτό δεν διορθώνεται βάσει του δικαίου, μολονότι αφορά σε μια έννομη απαίτηση, γιατί αυτή η απαίτηση υπάγεται μόνον στο δικαστήριο της συνείδησης, ενώ, αντιθέτως, κάθε ζήτημα πρέπει να αχθεί νομίμως ενώπιον του κρατικού δικαίου».¹²⁰ Το δίκαιο της επιείκειας απεικονίζει τη συνεχή εμβάπτιση του δικαίου στη σφαίρα της ηθικής για την άντληση ηθικών επιχειρημάτων και τη συστηματοποίηση νέων στάσεων, πρακτικών και προσδοκιών. Τα παραδείγματα που αναφέρει ο Καντ ισχύουν επί το πολύ και σήμερα και εκφέρονται ως δικαικές απαιτήσεις, αν και πρόκειται για αιτήματα επιείκειας.

Το δίκαιο της ανάγκης παρέχει, υποτίθεται, την εξουσία, σε περίπτωση κινδύνου της ζωής μου, να αφαιρέσω τη ζωή του κάποιου που δεν με έχει βλάψει σε τίποτα. Εν προκειμένω, παρατηρεί ο Καντ,¹²¹ συναντάμε μια αντίφαση της θεωρία του δικαίου με τον εαυτό της, διότι εδώ δεν γίνεται λόγος για άδικη επίθεση εναντίον μου με σκοπό την αφαίρεση της ζωής μου, στην οποία περίπτωση δικαιολογείται η άμυνα από την πλευρά μου (νόμιμη άμυνα): «το ζήτημα εδώ δεν είναι εκείνο ενός άδικου επιτιθέμενου εναντίον της ζωής μου τον οποίο προλαμβάνω στερώντας του τη ζωή του [...] αλλά πρόκειται για μια επιτρεπτή άσκηση βίας εναντίον εκείνου που δεν άσκησε βία εναντίον μου».¹²² Εν προκειμένω ο Καντ δεν δέχεται ότι το δίκαιο της ανάγκης συνιστά δίκαιο· το ονομάζει «υποτιθέμενο δίκαιο», ανατρέποντας την κοινή αντίληψη που εκφράζεται στο απόφθεγμα: «η ανάγκη δεν έχει κανένα νόμο (necessitas non habet legem)». Ωστόσο, κατά τον Καντ, «δεν υπάρχει καμία ανάγκη που θα καθιστούσε δίκαιο αυτό που είναι άδικο σύμφωνο με το νόμο».¹²³ Το ότι στην ανθρώπινη ζωή συναντώνται τέτοια διλήμματα δεν σημαίνει ότι ανήκουν στη σφαίρα του δικαίου, ακόμα και αν τέτοιες περιπτώσεις τίθενται ενώπιον δικαστηρίων. Θεωρεί ότι σχετικές αποφάσεις είναι καταχρηστικές, εμπεριέχουν δε μόνον την κρίση

¹²⁰ Κικέρων *De officiis*, 1 παρ. 33: «summum ius summa iniuria» (το μέγιστο δίκαιο είναι η μεγίστη αδικία), *MtH*, σ. 56.

¹²¹ *MtH*, σ. 56.

¹²² *MtH*, σ. 57.

¹²³ *MtH*, σ. 57.

παραχώρησης ατιμωρησίας και συνοδεύονται από την υποχρεωτικότητα που εμπεριέχεται στο διατακτικό της δικαστικής απόφασης. Οι αποφάσεις αυτές ανήκουν ουσιαστικά στην σφαίρα κρίσεων που απορρέουν από τη συνείδηση, δηλαδή την ηθική σφαίρα. Ένα δικαστήριο αντιφάσκει με τον εαυτό του, όταν θεωρεί ότι με μια τέτοια απόφαση αποφαινεται δήθεν περί της ενοχής ή αθωότητας και είναι ασυνεπές προς τον ορισμό του δικαίου (του δημόσιου δικαίου): κρίνει εξωτερικά, ενώ σε αυτές τις περιπτώσεις κρίνονται οι προθέσεις, οι οποίες μπορούν να κριθούν φυσικά μόνον από τη συνείδηση και όχι από έναν εξωτερικό φορέα, όπως είναι το δικαστήριο.

Το θέμα της δικαϊκής διεύρυνσης, αλλά και της ενδιάμεσης κανονιστικής σφαίρας της εφαρμοσμένης ηθικής, αναδεικνύει την πολύ χρήσιμη διάκριση του Καντ σε αυστηρό και ασαφές δίκαιο και αναδεικνύει επίσης, ειδικά ως προς τις σύγχρονες κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από πολυπλοκότητα του δικαίου, από οικονομικές απαιτήσεις και ταξικές διαφοροποιήσεις, ότι πέρα από την θεμελίωση του δικαίου υπάρχει και η προβληματική της εφαρμογής του, η οποία πρέπει να αποφέρει νομιμοποιημένες φιλοσοφικά δικαικές ρυθμίσεις στο χώρο του θετού δικαίου.

4.3. Το πολιτειακό δίκαιο

Φθάνουμε έτσι στο κεντρικό αντικείμενο της εργασίας μας που είναι το πολιτειακό ή δημόσιο δίκαιο. Στο δεύτερο μέρος της θεωρίας του δικαίου ο Καντ αφιερώνει μεγάλο μέρος στην ανάλυση της έννοιας και των χαρακτηριστικών του δημοσίου δικαίου, φθάνοντας μέχρι και το διεθνές δίκαιο, που το εξετάζει χωριστά. Περιγράφει το αμιγές δημόσιο δίκαιο ως εξής: «Το σύνολο των νόμων που χρήζουν καθολική κοινοποίηση για να επιφέρουν την έννομη κατάσταση είναι το δημόσιο δίκαιο».¹²⁴ Στον ορισμό αυτόν είναι χρήσιμο να επισημανθούν δύο σημαντικά στοιχεία: πρώτον, ότι ο Καντ, εξαιτίας της απαίτησης δημοσιοποίησης των νόμων, ταυτίζει το δίκαιο με το δημόσιο δίκαιο· δεύτερον, ότι το δίκαιο ή δημόσιο δίκαιο επιφέρει έννομη κατάσταση. Επισημαίνει περαιτέρω ότι το δημόσιο δίκαιο είναι ένα «σύστημα νόμων για έναν λαό, δηλαδή για ένα πλήθος ανθρώπων ή για ένα πλήθος λαών, οι οποίοι, επειδή αλληλοεπιδρούν ο ένας με τον άλλον, χρειάζονται την έννομη κατάσταση υπό μία βούληση που θα τους ενώνει, δηλαδή χρειάζονται ένα *σύνταγμα*, ώστε να γίνουν κοινωνοί εκείνου που είναι νόμιμο».¹²⁵ Ο Καντ αντιδιαστέλλει

¹²⁴ *MtH*, σ. 146.

¹²⁵ *MtH*, σ. 146.

ωστόσο τις έννοιες «πολιτική κατάσταση» και «κράτος»: στην πρώτη έννοια τοποθετεί τις επιμέρους σχέσεις των πολιτών μεταξύ των, ενώ στην δεύτερη συγκαταλέγει τους πολίτες ως ένωση υπαγόμενη σε νόμους που περιέχουν το δίκαιο.¹²⁶ Την μεταξύ τους σύνδεση υπό ένα κοινό έννομο συμφέρον την αποκαλεί «πολιτεία», ενώ το πλήθος θεωρημένο ως προς το έννομο συμφέρον του απέναντι σε άλλους λαούς το ονομάζει «δύναμη»: το ίδιο πλήθος υπό το πρίσμα της κληρονομημένης ενώσεως καλείται «έθνος».¹²⁷

Καθώς ο φιλόσοφος θεωρεί ότι αποδέκτες και απολαμβάνοντες τους καρπούς της κατάστασης δικαίου μπορεί να είναι είτε ατομικοί άνθρωποι είτε λαοί, επεκτείνει το πολιτικό δίκαιο στο διεθνές και στο κοσμοπολιτικό δίκαιο. Ο Καντ διακρίνει τρία επίπεδα, τρεις μορφές δημοσίου δικαίου: το πολιτειακό (ή πολιτικό) δίκαιο, το διεθνές δίκαιο και το κοσμοπολιτικό δίκαιο: «[...] υπό την γενική έννοια του δημοσίου δικαίου οδηγούμαστε να σκεπτόμασθε όχι μόνον το δίκαιο κάποιου κράτους, αλλά επίσης και το δίκαιο των εθνών. Καθώς η επιφάνεια της γης δεν είναι απεριόριστη, αλλά πεπερασμένη, οι έννοιες για ένα δίκαιο του κράτους και ένα δίκαιο των εθνών οδηγούν αναπόφευκτα στην ιδέα για ένα δίκαιο όλων των εθνών ή για ένα κοσμοπολιτικό δίκαιο. Έτσι, εάν η αρχή της εξωτερικής ελευθερίας, οριοθετούμενης από το νόμο, ελλείπει σε οποιαδήποτε από αυτές τις τρεις δυνατές μορφές της κατάστασης δικαίου, το πλαίσιο όλων των άλλων αναπόφευκτα υπονομεύεται και τελικώς καταρρέει».¹²⁸

Ο βασικός συγκροτητικός νόμος μιας πολιτείας μπορεί να πηγάζει μόνο από τη γενική ενωμένη βούληση του λαού και ονομάζεται *πρωταρχικό συμβόλαιο*.¹²⁹ Μέσω αυτού όλα τα άτομα που αποτελούν τον λαό ενός κράτους παραιτούνται από την εξωτερική τους ελευθερία (άγρια ελευθερία), με σκοπό να την επανακτήσουν ως μέλη της κοινότητας του κράτους. Ο Καντ τονίζει ότι μόνον η πράξη σχηματισμού κράτους που ονομάζεται «πρωταρχικό συμβόλαιο» νομιμοποιεί ένα κράτος. Στο δοκίμιό του για την «Θεωρία και την Πράξη» ο Καντ θεωρεί το πρωταρχικό συμβόλαιο «ως συνασπισμό κάθε επιμέρους και ιδιωτικής βούλησης, μέσα σ' έναν λαό, σε μια συλλογική και δημόσια βούληση προς τον σκοπό απλώς μιας νομοθεσίας δικαίου»

¹²⁶ *MtH*, σ. 147. Ο Hans Reiss, *Kant's Political Writings*, σ. 136, εξηγεί ότι το δημόσιο δίκαιο αποτελεί ένα σύστημα νόμων για ένα σύνολο ατόμων ή για ένα σύνολο λαών. Τα άτομα αυτά λόγω της κατάστασής τους δεν είναι δυνατόν παρά να επηρεάζονται αμοιβαία, οπότε δεν μπορούν παρά να ζουν υπό την συνθήκη της ενωμένης βουλήσεως τους, δηλαδή χρειάζονται ένα σύνταγμα.

¹²⁷ *MtH*, σ. 145.

¹²⁸ *MtH*, σσ. 145-6.

¹²⁹ *MtH*, σ. 150.

και επισημαίνει ότι «δεν είναι καθόλου ανάγκη να υποθεθεί ως ένα γεγονός (ως τέτοιο μάλιστα δεν είναι διόλου δυνατόν)».¹³⁰

Από τον αναφερθέντα ορισμό του δημοσίου δικαίου ο φιλόσοφος αντλεί την έννοια της ενωμένης (κοινής) βούλησης που ενώνει τα μέλη μιας κοινότητας. Οι άνθρωποι καλούνται να ξεπεράσουν την φυσική τους κατάσταση, στο πλαίσιο της οποίας ενίοτε η αναγκαστική αλληλεπίδρασή τους οδηγεί λόγω απληστίας και κακοήθειας σε αντιδικίες. Την φυσική κατάσταση ο Καντ την συνδέει με την αδικία,¹³¹ διότι στο πλαίσιο της επικρατεί ο ισχυρότερος («δίκαιο του ισχυροτέρου») και δεν μπορεί παρά να είναι προσωρινή κατάσταση, αφού, ακόμα κι αν κατ' επίφασιν υπάρξει κατάσταση δικαίου, η φυσική κατάσταση στερείται της κύρωσης του δημοσίου νόμου. Επισημαίνει ότι δεν είναι η εμπειρία περί της βιαιοπραγίας και της κακοήθειας των ανθρώπων, το ότι αντιμάχονται ο ένας τον άλλον, προτού παρουσιασθεί μια κυρίαρχη εξωτερική νομοθεσία, που επιβάλλει έναν δημόσιο δικαϊκό καταναγκασμό. Αντιθέτως, όσο καλοήθεις και νομιμόφρονες κι αν θεωρήσουμε τους ανθρώπους, εντούτοις η ίδια η ιδέα μιας μη έννομης κατάστασης περιέχει το ότι οι επιμέρους άνθρωποι και οι λαοί δεν μπορούν να είναι ασφαλείς από την βιαιοπραγία του ενός επί του άλλου, και μάλιστα βάσει του ατομικού δικαιώματος καθενός να πράττει ό,τι φαίνεται σε αυτόν δίκαιο και καλό.¹³² Τα άτομα πρέπει να περάσουν στην αποδοχή μιας μεταξύ τους ένωσης και να εξέλθουν από την φυσική κατάσταση, στην οποία καθείς κάνει ό,τι νομίζει, ώστε να ενωθεί με τους άλλους. Μια έλλογη *a priori* ιδέα είναι επομένως αυτή που καθιστά αναγκαία την ύπαρξη νομοθετικής εξουσίας.¹³³

Κράτος είναι, σύμφωνα με τον Καντ, «η ένωση ενός πλήθους ανθρώπων που υπάγονται σε νόμους του δικαίου».¹³⁴ Πρόκειται για μια ουσιαστική συνένωση σε πολιτεία βάσει δικαϊκών αρχών. Εφ' όσον οι νόμοι συνάγονται αφ' εαυτών από έννοιες του δικαίου *en genere*, δηλαδή δεν αποτελούν θεσπισμένους νόμους, έχουμε να κάνουμε με το κράτος απλώς κατά την ιδέα αυτού, και όχι με ένα συγκεκριμένο πραγματικό κράτος. Η ιδέα του κράτους λειτουργεί ως κανόνας (αποτελεί έλλογη *a*

¹³⁰ Ιμμ. Καντ, *Δοκίμια*, μτφρ. Ε.Π.Παπανούτσου, Εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1971, σελ. 138.

¹³¹ *MtH*, σ. 147.

¹³² *MtH*, σ. 146.

¹³³ Έρνστ Κασσίρερ, *Καντ, η ζωή και το έργο του*, σ. 575, σημειώνει ότι ο Καντ αίρει το κοινωνικό συμβόλαιο από την σφαίρα του εμπειρικού και του δήθεν ιστορικού προς την σφαίρα της ιδέας. Το νοητό της ιδέας της ελευθερίας εγγυάται το νοητό της έννοιας του κράτους και το προστατεύει από το να συγγέεται με κάτι καθαρά γεγονοτικό, το οποίο είναι θεμελιωμένο αποκλειστικά στις όντως υφιστάμενες σχέσεις ισχύος και εξουσίας.

¹³⁴ *MtH*, σ. 147.

priori ιδέα) σε κάθε πραγματοποιούμενη ένωση που συνιστά μια πολιτεία.¹³⁵ Ως εκ τούτου, κάθε κράτος περιέχει τρεις εξουσίες, υπό την έννοια ότι η καθολικώς ενωμένη βούληση έχει τριπλή μορφή, η οποία εκπροσωπείται από τρία πρόσωπα: α) την κυρίαρχη εξουσία στο πρόσωπο του νομοθέτη, β) την εκτελεστική (βάσει του νόμου) εξουσία στο πρόσωπο του κυβερνήτη, και γ) την δικαστική εξουσία στο πρόσωπο του δικαστή.¹³⁶ Ο φιλόσοφος θεωρεί τις τρεις αυτές μορφές ως τρεις προτάσεις σε έναν πρακτικό συλλογισμό του Λόγου: η μείζων πρόταση περιλαμβάνει τον νόμο της βουλήσεως, η ελάσσων περιλαμβάνει την εντολή της διαδικασίας σύμφωνα με τον νόμο, δηλαδή την αρχή της υπαγωγής υπό τον νόμο, και, τέλος, το συμπέρασμα περιλαμβάνει την απόφαση του δικαίου (την δικαστική ετυμηγορία) περί του τι είναι νόμιμο σε μια συγκεκριμένη περίπτωση.¹³⁷

Σύμφωνα με τον Καντ, «η νομοθετική εξουσία μπορεί να ανήκει μόνον στην ενωμένη βούληση του λαού».¹³⁸ Όλο το δίκαιο προέρχεται από αυτήν, οπότε δεν μπορεί να βλάπτει κανένα μέλος της με το νόμο της. Όταν κάποιος κάνει διευθετήσεις για κάποιον άλλο, είναι πάντα πιθανό να τον αδικήσει· ωστόσο δεν μπορεί ποτέ να διαπράξει άδικο σε ό,τι αποφασίζει σε σχέση με τον εαυτό του. Συνεπώς, μόνον η ομόφωνη και ενωμένη βούληση όλων, στο μέτρο που καθένας αποφασίζει το ίδιο πράγμα για όλους και όλοι για τον καθένα, δηλαδή μόνον η ενωμένη γενική βούληση του λαού μπορεί να είναι νομοθετική.

Τα μέλη μιας κοινωνίας που έχουν ενωθεί με σκοπό την νομοθεσία ενός κράτους καλούνται *πολίτες*, μια ιδιότητα που αποκτά κανείς μόνον μέσα από το δικαίωμα ψήφου.¹³⁹ Δικαιώματα των πολιτών είναι η *έννομη ελευθερία*, δηλαδή η υπακοή μόνο στον νόμο που ο ίδιος συμφώνησε, η *πολιτική ισότητα*, δηλαδή να μην αναγνωρίζει κανείς κανέναν ανώτερο σε σχέση με τον εαυτό του παρά μόνον εκείνον που δεσμεύεται ηθικά εξίσου με αυτόν, και η *αστική αυτοτέλεια*, δηλαδή να μπορεί οφείλει κάποιος την ύπαρξή του όχι στην προαίρεση τινός άλλου, αλλά στα δικά του δικαιώματα και στις δικές του δυνάμεις ως μέλος της κοινότητας).¹⁴⁰ Μόνον η ικανότητα της ψηφοφορίας συνιστά τον πολίτη ως πολίτη· αυτή όμως προϋποθέτει την αυτοτέλεια εκείνου που θέλει να είναι μέλος της πολιτείας, δηλαδή την

¹³⁵ *MtH*, σ. 147.

¹³⁶ *MtH*, σ. 147.

¹³⁷ *MtH*, σ. 147-8.

¹³⁸ *MtH*, σ. 148.

¹³⁹ *MtH*, σ. 149.

¹⁴⁰ *MtH*, σ. 148.

δυνατότητα να πράττει από δική του προαίρεση.¹⁴¹ Εν προκειμένω ο Καντ εισάγει μια διάκριση ανάμεσα στον ενεργό και παθητικό πολίτη: παθητικοί πολίτες είναι π.χ. οι ανήλικοι και όσοι στερούνται αστικής αυτοτέλειας, οπότε εξαρτώνται από την βούληση άλλων. Πρόκειται για άτομα που για κάποιον λόγο δεν έχουν τα απαραίτητα προσόντα, ώστε να μπορούν να μετέχουν του δικαιώματος της ψήφου.¹⁴²

Οι αναφερθείσες τρεις εξουσίες εντός του κράτους προέρχονται από την ιδέα του κράτους εν γένει με σκοπό την συγκρότησή του και αποτελούν δημόσια πολιτειακά αξιώματα.¹⁴³ Περιλαμβάνουν την σχέση ενός γενικού αρχηγού, που δεν μπορεί να είναι άλλος από τον ίδιο τον ενωμένο λαό, προς τους καθ' έκαστον πολίτες: πρόκειται για την σχέση του κυβερνώντος προς τον υπήκοο. Η έννοια του υπηκόου δεν σημαίνει ότι κάποιος στερείται της ελευθερίας του: στην πραγματικότητα, οι πολίτες μέσω της πράξης του πρωταρχικού συμβολαίου παραιτούνται απλώς της εξωτερικής ελευθερίας τους, ώστε να την επανακτήσουν ως μέλη μιας πολιτείας: ο πολίτης έχει εγκαταλείψει την άγρια ελευθερία της φυσικής κατάστασης, για να επανεύρει την ελευθερία του απεριορίστως σε μια έννομη κατάσταση.¹⁴⁴ Οι τρεις εξουσίες είναι, συνεπώς, συντεταγμένες, δηλαδή η μία είναι συμπληρωματικό τμήμα της άλλης για την ολοκλήρωση του κρατικού πολιτεύματος: είναι όμως ταυτόχρονα υποτεταγμένες η μία στην, άλλη ώστε καμία να μην σφετερίζεται την λειτουργία της άλλης, και, τέλος, μέσω της ενώσεως της νομοθετικής με την εκτελεστική εξουσία, η δικαστική εξουσία απονέμει σε κάθε υπήκοο το δίκαιό του.¹⁴⁵

Ο Καντ επισημαίνει ότι η βούληση του νομοθέτη πρέπει να είναι άμεμπτη, η εκτελεστική εξουσία του ηγεμόνα του κράτους, του ανώτατου κυβερνήτη να είναι ακαταμάχητη και, εν τέλει, η ετυμηγορία του ανώτατου δικαστή αμετάκλητη.¹⁴⁶ Κατά τον Καντ, ο νομοθέτης ασκεί την εξουσία του κυρίαρχου λαού (όχι του κυβερνήτη ο οποίος υπόκειται στον νόμο και υποχρεώνεται από αυτόν), ο ηγεμόνας ασκεί την εκτελεστική εξουσία και ο δικαστής τη δικαστική εξουσία. Προκειμένου το κράτος να αποκαλείται δημοκρατικό, οφείλει να κατανέμει τις εξουσίες έτσι ώστε να

¹⁴¹ *MtH*, σ. 149.

¹⁴² *MtH*, σσ. 149-150. Ο Richard Saage, *Eigentum Staat und Gesellschaft bei Im. Kant*, Kohlhammer Philosophica, Stuttgart, 1973, σ. 84, σημειώνει ότι το δικαίωμα ψήφου που αποδεικνύει την δυνατότητα κάποιου ατόμου να είναι πολίτης μπορεί να το έχει μόνον όποιος έχει ουσιώδες ενδιαφέρον για την διατήρηση του κράτους. Επί τη βάση δε αυτής της ιδιότητας ο Καντ εισάγει την διάκριση ανάμεσα σε ενεργό και παθητικό πολίτη.

¹⁴³ *MtH*, σ. 150.

¹⁴⁴ *MtH*, σσ. 150-1

¹⁴⁵ *MtH*, σ. 151.

¹⁴⁶ *MtH*, σ. 151.

αποφεύγεται η συγκέντρωση των εξουσιών σ' ένα και μόνο πρόσωπο, κάτι που μπορεί να οδηγήσει, όπως ιστορικά έχει παρατηρηθεί, σε συγκεντρωτισμό και ολοκληρωτισμό.

Κυβερνήτης του κράτους ή είναι εκείνο το (ηθικό ή φυσικό) πρόσωπο στο οποίο ανήκει η εκτελεστική εξουσία.¹⁴⁷ Είναι ο διαχειριστής του κράτους και συνιστά έναν κρατικό παράγοντα, ο οποίος διορίζει τους συμβούλους του και θέτει στον λαό τους κανόνες κατά τους οποίους ο πολίτης μπορεί να αποκτήσει ή να διατηρήσει ένα δικαίωμα μέσω της υπαγωγής μιας περιπτώσεως υπό τον νόμο. Ως ηθικό πρόσωπο, ονομάζεται διευθυντήριο, δηλαδή κυβέρνηση. Οι διαταγές που ο κυβερνήτης δίνει προς την διοίκηση (αξιωματούχους και υπουργούς οι οποίοι είναι επιφορτισμένοι με την κρατική διοίκηση) καλούνται «διατάγματα», τα οποία σε καμία περίπτωση δεν λογίζονται ως νόμοι (τα διατάγματα αφορούν σε αποφάσεις επί ειδικών περιπτώσεων και υπόκεινται σε τροποποιήσεις¹⁴⁸). Μια κυβέρνηση που θα ήταν ταυτόχρονα και νομοθετική θα έπρεπε να καλείται δεσποτική. Εξάλλου, μια κυβέρνηση ονομάζεται πατριωτική, όταν το κράτος μεταχειρίζεται τους υπηκόους ως μέλη μιας οικογένειας, αλλά και ως πολίτες, δηλαδή σύμφωνα με τους νόμους της δικής τους αυτοτέλειας και όχι ως υπαγόμενους στην βούληση ενός άλλου (σε τέτοια περίπτωση, όπως είδαμε παραπάνω, ο πολίτης καλείται παθητικός).

Ο κυρίαρχος του λαού, δηλαδή ο νομοθέτης (το νομοθετικό σώμα) δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα και κυβερνήτης του λαού, διότι ο κυβερνήτης υπόκειται στον νόμο και είναι υπόχρεος στον κυρίαρχο, δηλαδή στον νομοθέτη.¹⁴⁹ Ο κυρίαρχος μπορεί επίσης να αφαιρέσει από τον κυβερνήτη την εξουσία του, να τον απολύσει ή να μεταρρυθμίσει την διοίκησή του, αλλά δεν μπορεί να τον τιμωρήσει. Ο Καντ εξηγεί ότι αυτό οφείλεται στο ότι η τιμωρία θα ήταν και πάλι μια πράξη της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία κατέχει την αρμοδιότητα να εξαναγκάζει σύμφωνα με τον νόμο (π.χ. μέσω της αστυνομίας)· σε αυτήν την περίπτωσή όμως θα υπέκειτο και η ίδια σε έναν καταναγκασμό, πράγμα που, κατά την άποψη του Καντ, είναι αντιφατικό.¹⁵⁰

Κυρίαρχος και κυβερνήτης δεν έχουν το δικαίωμα να εκδικάζουν ποινικώς κολάσιμες ενέργειες των δρώντων υποκειμένων, αλλά δύνανται να διορίσουν δικαστές ως αξιωματούχους. Ο λαός δικάζει τον ίδιο τον εαυτό του με εκείνους τους

¹⁴⁷ *MtH*, σ. 150.

¹⁴⁸ *MtH*, σ. 152.

¹⁴⁹ *MtH*, σ. 152.

¹⁵⁰ *MtH*, σ. 152.

συμπολίτες του που αναγορεύονται στο δικαστικό αξίωμα. Η ετυμηγορία, δηλαδή η απόφαση, συνιστά μεμονωμένη ενέργεια της δημόσιας δικαιοσύνης προς έναν μεμονωμένο πολίτη (έναν υπήκοο, μέλος του λαού) με την μεσολάβηση ενός επιτρόπου του κράτους, δηλαδή του δικαστή. Μόνον ο λαός μπορεί, όπως υποστηρίζει ο Καντ, να δικάσει κάποιο μέλος του, αν και μόνον μέσω των επιλεγθέντων αντιπροσώπων του.¹⁵¹

Ο Καντ εξηγεί εν κατακλείδι ότι το κράτος μέσω των τριών αναφερθεισών εξουσιών κερδίζει την αυτονομία του αυτοσυγκροτείται και αυτοσυντηρείται σύμφωνα με νόμους της ελευθερίας. Όπως υποστηρίζει ο Καντ,¹⁵² από τη σύζευξη των ως άνω εξουσιών συνίσταται η σωτηρία του κράτους, μια έκφραση που θυμίζει έντονα την πλατωνική επιθυμία περί σωτηρίας της πολιτείας σε εκείνους τους ταραχώδεις καιρούς μετά τον πελοποννησιακό πόλεμο. Η σωτηρία του κράτους δεν είναι ταυτόσημη με την ευημερία και την ευδαιμονία των πολιτών· άλλωστε αυτή, όπως ισχυρίζεται ο Ρουσσώ, στον οποίο ο Καντ εν προκειμένω παραπέμπει, θα μπορούσε να επιτευχθεί και στην φυσική κατάσταση ή ακόμα και υπό μία δεσποτική κυβέρνηση. Σωτηρία του κράτους σημαίνει την κατάσταση της μέγιστης συμφωνίας του πολιτεύματος με τις αρχές του δικαίου, όπως υπογραμμίζει ο Καντ, την οποία κατάσταση μας υποχρεώνει ο λόγος να επιδιώκουμε.¹⁵³

4.4. Έννομες συνέπειες της πολιτικής ένωσης

Ο Καντ προβαίνει στην συνέχεια στην εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων και συνεπειών από την αναπτυχθείσα έννοια του πολιτειακού δικαίου και τις με αυτήν συναφείς έννοιες. Πρώτα απ' όλα επισημαίνει ότι η προέλευση της ανώτατης εξουσίας, δηλαδή της εξουσίας του κυριάρχου, που όπως είπαμε είναι η νομοθετική εξουσία, είναι από πρακτικής απόψεως ανεξιχνίαστη για τον λαό που υπόκειται σε αυτήν.¹⁵⁴ Ο υπήκοος δεν πρέπει να ασχολείται και να διερευνά την προέλευση της εξουσίας αυτής, ωσάν να επρόκειτο για αμφισβητούμενο δικαίωμα. Αυτό σημαίνει ότι, καθ' όσον κάποιος ατομικός άνθρωπος είναι ήδη υπήκοος, είναι ενταγμένος σε ένα κράτος, και αυτό σημαίνει ότι έχει ήδη εγκαθιδρυθεί μια ενωμένη βούληση. Ο

¹⁵¹ *MtH*, σ. 153.

¹⁵² *MtH*, σ. 153.

¹⁵³ *MtH*, σ. 154. Ο Richard Saage, *Eigentum Staat und Gesellschaft bei Im. Kant*, σ. 97 θεωρεί ότι ο Καντ δεν ανευρίσκει στον εμπειρικό κόσμο την προδιάθεση των ανθρώπων να ενωθούν σε κράτος, αλλά στην φυσική κατάσταση μόνον η άσκηση βίας μπορεί να αποτελέσει την αιτία για την δημιουργία κράτους, διότι μόνον έτσι είναι δυνατόν να ενωθούν σε μια βούληση τα εγωιστικά άτομα τα οποία βρίσκονται σε κατάσταση ανταγωνισμού.

¹⁵⁴ *MtH*, σ. 155.

υπήκοος δεν έχει το δικαίωμα να κρίνει με νομική ισχύ περί της ανώτατης εξουσίας, διότι δεν έχει ως άτομο μια τέτοια εξουσία.

Ως προς το ζήτημα εάν προηγήθηκε πραγματικά κάποιο γεγονός, διά του οποίου έλαβε χώρα η σύμβαση υποταγής στην ενωμένη βούληση (κάτι που απασχολούσε ιδιαίτερος τους θιασώτες του φυσικού δικαίου), ο Καντ σχολιάζει ότι τέτοια ερωτήματα αποτελούν για τον λαό, ο οποίος τώρα πλέον ευρίσκεται *de facto* υπό τον πολιτικό νόμο, απλώς λεπτολόγους συλλογισμούς, άνευ ουσίας. Όποιος υπήκοος θα ήθελε, επειδή ερεύνησε την προέλευση της εξουσίας του κυριάρχου, να αντισταθεί σε αυτήν, θα έπρεπε, όπως είναι φυσικό, να διωχθεί από την νυν κυρίαρχη εξουσία με βάση τους νόμους της· επειδή δε οι απόψεις του επαπειλούν με κινδύνους το κράτος, θα έπρεπε και να εξοντωθεί.¹⁵⁵ Ο πολιτικός νόμος είναι ιερός και απαραβίαστος, ώστε και μόνον η αμφισβήτηση της ισχύος του, που σημαίνει την στιγμιαία αναστολή του, συνιστά κιόλας έγκλημα. Η ιερότητα του νόμου, όπως προσθέτει ο Καντ, δεικνύει την καταγωγή του από έναν ύψιστο άμεμπτο νομοθέτη¹⁵⁶ (εννοείται ο Θεός). σε αυτό το πλαίσιο ο Καντ παραπέμπει στην *Προς Ρωμαίους*, 13,1: «οὐ γάρ ἔστιν ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ Θεοῦ» και ερμηνεύει το χωρίο αυτό υπό την αναφερθείσα σημασία. Κατά την άποψή του, το χωρίο δεν υπαινίσσεται ένα ιστορικό θεμέλιο του πολιτικού καθεστώτος, αλλά μια ιδέα ως πρακτική έλλογη αρχή, ότι οφείλει δηλαδή κανείς να υπακούσει στην υφιστάμενη νομοθετική εξουσία, ανεξαρτήτως της προέλευσής της.¹⁵⁷

Στη βάση της παραδοχής αυτής μπορούμε να τονίσουμε ότι ο κυριάρχος του κράτους έχει μόνο δικαιώματα και καθόλου καθήκοντα απέναντι στους υπηκόους. Ακόμα κι αν το όργανο του κυριάρχου, δηλαδή ο κυβερνήτης, που συνιστά την εκτελεστική εξουσία, δρούσε αντίθετα προς τους νόμους (π.χ. με άδικους φόρους), ο υπήκοος, ισχυρίζεται εν προκειμένω ο Καντ, δικαιούται μεν να αντιτάξει κατά της αδικίας αυτής ενστάσεις, όχι όμως να προβάλλει αντίσταση.¹⁵⁸ Ο Καντ, εκκινεί από το ότι ενάντια στη νομοθετική κεφαλή του κράτους δεν είναι εφικτή ουδεμία νόμιμη αντίσταση του λαού. Καθώς όμως εν προκειμένω, γίνεται λόγος για μια αδικία από

¹⁵⁵ *MtH*, σ. 155.

¹⁵⁶ *MtH*, σ. 155.

¹⁵⁷ Ο Pierre Hassner, *Im Kant*, στο: *History of political philosophy*, ed. by L. Strauss and J. Cropsey, University of Chicago Press, 1973, σ. 566, θεωρεί ότι ο Καντ παράγει την πολιτική από την ηθική υπό την έννοια ότι εξαρτά την ιερότητα του νόμου και το απαρέγκλιτο του καθήκοντος από την ηθική συνείδηση, παρότι διακρίνει την ουδετερότητα των δικαιωμάτων του ανθρώπου από την επιτακτικότητα του ηθικού νόμου.

¹⁵⁸ *MtH*, σ. 156.

την πλευρά της εκτελεστικής εξουσίας, είναι πιθανόν ο φιλόσοφος να θεωρεί ότι την αδικία πρέπει να την διορθώσει με παρέμβασή της η νομοθετική εξουσία (που είναι και η κυρίαρχη) ή ίσως και η δικαστική. Ωστόσο, ο φιλόσοφος δεν το λέει ρητά αυτό.

Ο Καντ σημειώνει περαιτέρω ότι το σύνταγμα δεν μπορεί να περιλαμβάνει κάποιο άρθρο, σύμφωνα με το οποίο μια εξουσία θα μπορούσε να αντισταθεί στον ανώτατο άρχοντα και να τον περιορίσει σε περίπτωση παραβάσεως των συνταγματικών νόμων από αυτόν τον ίδιο, καθώς κανείς και τίποτε δεν έχει περισσότερη εξουσία από τον ίδιο τον ανώτατο άρχοντα και κυρίαρχο.¹⁵⁹ Σε μια τέτοια υποθετική περίπτωση το σύνταγμα θα περιείχε ένα άρθρο με το οποίο ο κυρίαρχος θα διέταζε τους υπηκόους να του αντισταθούν, κάτι που είναι αντιφατικό. Ο λαός εκπροσωπείται μέσω των αντιπροσώπων του στο κοινοβούλιο· τούτοι οφείλουν να είναι εγγυητές της ελευθερίας και των δικαιωμάτων του. Εναντίον του νομοθετούντος κυρίαρχου του κράτους δεν χωρεί συνεπώς νόμιμη αντίσταση του λαού, αφού μόνον με την υποταγή σε μια καθολική νομοθετική βούληση είναι δυνατή μια έννομη κατάσταση.¹⁶⁰ Γιατί όμως οι υπήκοοι δεν έχουν το δικαίωμα της εξέγερσης, της επανάστασης; Μια κατάσταση δικαίου, δηλαδή μια έννομη κατάσταση πραγμάτων καθίσταται δυνατή μόνο με την υποταγή και υπακοή των υπηκόων εν συνόλω στη γενική νομοθετική βούληση. Ακόμη και η ελάχιστη σχετική απόπειρα αποτελεί έσχατη προδοσία, και ο προδότης, ως κάποιος που αποπειράται να φονεύσει την πατρίδα του, δεν μπορεί να τιμωρηθεί διαφορετικά παρά μόνον με την ποινή του θανάτου¹⁶¹ (ως ποινή ανάλογη του διαβήματος στο οποίο προέβη). Μια τέτοια συμπεριφορά είναι καταστροφική για τη συνολική νομική συνταγματική τάξη. Κάθε αντίσταση στην ανώτατη ισχύουσα νομοθεσία, στη γενική νομοθετική βούληση εκλαμβάνεται ως παράνομη και επιφέρει ποινικό κολασμό: Ο λόγος που ο λαός έχει καθήκον να υπομένει την θεωρούμενη ως ανυπόφορη κατάχρηση της ανώτατης εξουσίας έγκειται στο ότι η αντίστασή του εναντίον της ύψιστης νομοθετικής αρχής πρέπει να νοηθεί ως παράνομη, καθότι εξολοθρεύει ολόκληρο το νόμιμο πολίτευμα. Για να έχει κάποιος το δικαίωμα της αντίστασης θα έπρεπε να υπάρχει κάποιος νόμος που θα επέτρεπε την αντίσταση αυτήν, κάτι που, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελεί αντίφαση εν τοις όροις.

¹⁵⁹ *MtH*, σ. 156.

¹⁶⁰ *MtH*, σ. 157.

¹⁶¹ *MtH*, σ. 157.

Ο Καντ καταλήγει ότι «μια μεταβολή ενός παρεκβατικού κρατικού πολιτεύματος, η οποία ενίοτε δυνατόν να είναι και αναγκαία, μπορεί συνεπώς να πραγματοποιηθεί μόνο από τον ίδιο τον ηγεμόνα με μεταρρύθμιση, και όχι από τον λαό με επανάσταση, και όταν συντελείται η μεταρρύθμιση μπορεί να αφορά μόνο στην εκτελεστική εξουσία και όχι στην νομοθετική».¹⁶² Εν προκειμένω κατανοούμε με ποιον τρόπο ο Καντ αντιλαμβάνεται ως δυνατή μια πολιτειακή αλλαγή. Είδαμε παραπάνω ότι οι υπήκοοι έχουν το δικαίωμα της ενστάσεως κατά συμπεριφορών και νόμων που τους αδικούν. Αλλά ως μεμονωμένα άτομα δεν έχουν το δικαίωμα της ανατροπής του πολιτεύματος διά επαναστάσεως, διότι τότε έρχονται σε ρήξη με τον κυρίαρχο, δηλαδή με την ενωμένη βούληση του λαού ως συνόλου. Ωστόσο, ο Καντ αποδέχεται ότι, όταν οι συνθήκες καθιστούν αναγκαία μια μεταβολή των πολιτειακών πραγμάτων, υπό την έννοια ότι μπορεί αυτά για κάποιο λόγο να προξενούν αδικίες, τότε η μεταβολή πρέπει να γίνει μέσω μεταρρύθμισης, την οποία υποκινεί η ανώτατη αρχή, δηλαδή η νομοθετική εξουσία και όχι μεμονωμένα άτομα, με στόχο την διόρθωση της εκτελεστικής εξουσίας και των αδίκων που προκαλεί.

Ο φιλόσοφος επισημαίνει ότι ακόμη κι αν λάβει χώρα μια επανάσταση και επιτύχει, οπότε θα εγκαθιδρυθεί ένα νέο πολίτευμα, οι υπήκοοι αυτού του νέου πολιτεύματος, παρότι αυτό προέκυψε μέσω μιας παράνομης ενέργειας, υποχρεούνται ούτως ή άλλως να συμμορφωθούν σε αυτό και να γίνουν καλοί πολίτες και να υπακούουν στην αρχή που τώρα έχει εξουσία.¹⁶³ Σύμφωνα με τον Καντ, μια επανάσταση είναι λοιπόν παράνομη σε σχέση με ένα ισχύον πολίτευμα· αν όμως επιτύχει, δεν απαλλάσσονται οι επαναστάτες από την υποχρέωση να γίνουν καλοί πολίτες της νέας τάξης πραγμάτων και του νέου πολιτεύματος, αφού βεβαίως το ζητούμενο είναι η εγκαθίδρυση ενός πολιτεύματος, το οποίο θα εκφράζει την ενωμένη βούληση του επαναστατημένου λαού.

Ο Καντ προβαίνει στην συνέχεια στην εξέταση της σχέσης του ηγεμόνα με την κυριότητα του εδάφους· εάν δηλαδή πρέπει αυτός να θεωρείται ανώτατος κύριος του εδάφους ή εάν πρέπει να θεωρείται απλώς ανώτατος άρχων επί του λαού βάσει των νόμων.¹⁶⁴ Κατ' αρχάς επισημαίνει ότι το έδαφος αποτελεί τον ύψιστο όρο υπό τον οποίο είναι δυνατόν να κατέχει κάποιος εξωτερικά πράγματα (ιδιοκτησία), των

¹⁶² *MtH*, σ. 159.

¹⁶³ *MtH*, σ. 160.

¹⁶⁴ *MtH*, σ. 161.

οποίων η νομή και χρήση αποτελεί το πρώτο δικαίωμά του.¹⁶⁵ Το δικαίωμα τούτο πρέπει να συνάγεται από τον ηγεμόνα ως αρχηγό της χώρας. Ο λαός εν συνόλω ανήκει στον ηγεμόνα, όχι βέβαια ως περιουσιακό του στοιχείο, αλλά ως υπαγόμενος στον ηγεμόνα. Η ιδέα αυτή είναι, σύμφωνα με τον Καντ, απαραίτητη για να αντιληφθούμε την αναγκαία συνένωση της ιδιωτικής κυριότητας όλων των πολιτών και την υπαγωγή της υπό έναν δημόσιο γενικό νομέα. Σε αυτόν αναπαρίσταται η αναγκαία ένωση της ατομικής ιδιοκτησίας όλων των υπηκόων υπό την εποπτεία και προστασία του ανώτατου νομέα. Υπ' αυτήν την έννοια, ο ανώτατος κύριος δεν μπορεί να έχει ιδιωτική κυριότητα σε κάποιο έδαφος, διότι αυτό θα τον καθιστούσε ιδιωτικό πρόσωπο· το έδαφος ανήκει στον λαό. Ο ανώτατος άρχων δεν μπορεί να έχει κτήματα, δηλαδή γαίες για ιδιωτική του χρήση.¹⁶⁶ Δεν μπορεί να έχει ατομική ιδιοκτησία στο έδαφος· αν είχε δημόσια κτήματα για προσωπική του χρήση, τότε θα εγκυμονούσε ο κίνδυνος να καταλήξει στην κυβέρνηση όλη η ιδιοκτησία του εδάφους. Οι υπήκοοι θα μετατρέπονταν τότε σε δουλοπάροικους, δίχως ελευθερίες και δικαιώματα.

Για τον αρχηγό της χώρας μπορούμε να πούμε ότι δεν νέμεται τίποτε, αλλά και ότι νέμεται τα πάντα, διότι έχει το δικαίωμα διοικήσεως επί του λαού, το δικαίωμα να απονέμει στον καθένα αυτό που του ανήκει.¹⁶⁷ Σε αυτό το δικαίωμά του στηρίζεται το άλλο δικαίωμα του ανώτατου άρχοντα, ως ανώτατου κυρίου, να φορολογεί τους ατομικούς κυρίους του εδάφους, να απαιτεί προσόδους μέσω των φόρων επί της γης, μέσω τελών και δασμών ή να απαιτεί την παροχή υπηρεσιών, όπως την εμπόλεμη κατάταξη των ανδρών.¹⁶⁸ Η φορολόγηση αυτή έχει το νόημα ότι ο λαός φορολογεί τον εαυτό του, επειδή η φορολόγηση σύμφωνα με νόμους του δικαίου είναι δυνατή μόνον όταν διενεργείται από το νομοθετικό σώμα.

Από τα αναφερθέντα δικαιώματα του ανώτατου άρχοντα προκύπτουν τα περαιτέρω δικαιώματα της κρατικής οικονομίας, των δημόσιων οικονομικών και της αστυνομίας, η οποία μεριμνά για την δημόσια ασφάλεια, γαλήνη και ευπρέπεια.¹⁶⁹ Για την διατήρηση του κράτους, παρατηρεί ο Καντ, απαιτείται όμως και το στοιχείο

¹⁶⁵ Η Katrin A. Flikschuh, *Kant*, στο: *Political Thinkers, from Socrates to the Present*, ed. by D. Boucher and P. Kelly, Oxford Univ. Press, 2009, σ. 429, σημειώνει ότι ο Καντ διακρίνει ανάμεσα σε εγγενές και αποκτηθέν δικαίωμα. Το εγγενές δικαίωμα της ελευθερίας αφορά την απαίτηση ενός ατόμου απέναντι σε άλλα να μην παραβιάζουν την προσωπική ακεραιότητά του. Το αποκτηθέν δικαίωμα είναι μεταγενέστερο και αφορά την δυνατότητά του να έχει ιδιοκτησία πραγμάτων.

¹⁶⁶ *MtH*, σ. 161.

¹⁶⁷ *MtH*, σ. 162.

¹⁶⁸ *MtH*, σ. 163.

¹⁶⁹ *MtH*, σ. 163.

της επιτηρήσεως, δηλαδή να μην του αποκρύπτεται καμία οργάνωση (πολιτική ή θρησκευτική), η οποία μπορεί να επηρεάσει το δημόσιο καλό της κοινωνίας. Εάν απαιτηθεί από την αστυνομία, καμία τέτοια οργάνωση δεν επιτρέπεται να αρνείται την αποκάλυψη της συγκρότησής της. Ωστόσο, δεν μπορεί να επιτρέπεται στην αστυνομία να ερευνά την κατοικία ενός πολίτη, παρά μόνον σε κατάσταση ανάγκης, οπότε θα πρέπει σε κάθε ιδιαίτερη περίπτωση να αποκτά δικαίωμα από μια υψηλότερη αρχή.

Περαιτέρω δικαίωμα του ανώτατου άρχοντα, ως εκτελεστού του καθήκοντος του λαού, είναι και η επιβάρυνση με φόρους για την συντήρηση του ίδιου του λαού, μέσω πτωχοκομείων, νοσοκομείων και εν γένει φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Η καθολική βούληση του λαού έχει ενωθεί σε μια κοινωνία, η οποία πρέπει να συντηρείται διαρκώς· η κρατική εξουσία πρέπει να αποσκοπεί στην συντήρηση των μελών της κοινωνίας αυτής που δεν μπορούν να αυτοσυντηρηθούν. Η κυβέρνηση δικαιούται λοιπόν να εξαναγκάζει τους έχοντες να παρέχουν τα μέσα συντήρησης εκείνων που στερούνται ακόμη και τα χρειώδη.¹⁷⁰

Ως προς την εκκλησία, θεωρημένη ως θεσμός της δημόσιας θείας λατρείας (έννοια υπό την οποία διακρίνεται από την θρησκεία ως εσωτερικό φρόνημα, το οποίο ευρίσκεται εντελώς εκτός της επιρροής της πολιτικής εξουσίας), ο Καντ παρατηρεί ότι αποτελεί κρατική ανάγκη οι πολίτες να θεωρούν τον εαυτό τους και υπήκοο μιας ύψιστης αόρατης δύναμης. Το κράτος δεν έχει το δικαίωμα, κατά τον Καντ, να προδιαγράψει στον λαό την πίστη του και τις μορφές λατρείας, αλλά έχει μόνον το αρνητικό δικαίωμα να αποτρέπει την επιρροή των θρησκευτικών διδασκάλων επί της πολιτικής κοινότητας, εφ' 'όσον η επιρροή αυτή θα μπορούσε να είναι επιζήμια για την δημόσια τάξη.¹⁷¹ Επίσης η πολιτική εξουσία δεν πρέπει να παρεμβαίνει στα εσωτερικά της εκκλησίας και να επιζητεί να καθορίσει ποια πίστη πρέπει αυτή να έχει ή αν πρέπει να μεταρρυθμίσει την πίστη της, διότι τότε το κράτος εμπλέκεται, αναξιοπρεπώς, σε μια ακαδημαϊκή φιλονικία με τους υπηκόους του. Όσον αφορά όμως στο κόστος της συντήρησης των εκκλησιών, τούτο δεν μπορεί να επιβαρύνει το κράτος, αλλά μόνον το μέρος του λαού που ομολογεί την μία ή την άλλη πίστη, δηλαδή μόνον την εκκλησιαστική κοινότητα.¹⁷²

¹⁷⁰ *MtH*, σ. 164.

¹⁷¹ *MtH*, σ. 165.

¹⁷² *MtH*, σ. 166.

Στα δικαιώματα του ανώτατου κυβερνήτη του κράτους συμπεριλαμβάνονται επίσης το δικαίωμα της κατανομής των αξιωμάτων, έμμισθων δηλαδή διοικητικών θέσεων, το δικαίωμα απονομής τίτλων, οι οποίοι αποτελούν εξύψωση κάποιου υπηκόου σε ανώτερη κοινωνική τάξη χωρίς μισθό και, τέλος, το σχετικώς ευεργετικό δικαίωμα στο ποινικό δίκαιο (δικαίωμα τιμωρίας και απονομής χάριτος). Όσον αφορά στο πρώτο, ο Καντ ισχυρίζεται ότι ο ηγεμόνας δεν μπορεί να το αφαιρέσει πάλι από κάποιον, χωρίς αυτός να έχει διαπράξει κάποιο αδίκημα. Απαίτηση του κρατικού μηχανισμού είναι να έχει την δυνατότητα ο κάθε υπάλληλος να προβιβάζεται από την κατώτερη βαθμίδα στην ανώτερη. Ωστόσο, επειδή ο λαός επιβαρύνεται τα έξοδα διορισμού των δημοσίων υπαλλήλων, πρέπει ο κάθε υπάλληλος να μπορεί να ανταποκριθεί επάξια στις εκάστοτε επαγγελματικές του υποχρεώσεις. Αυτό όμως απαιτεί ένα επαρκές χρονικό διάστημα μαθητείας στο συγκεκριμένο αξίωμα. Συνεπώς, η σωστή άσκηση ενός επαγγέλματος απαιτεί και κατάλληλη προετοιμασία.

Όσον αφορά στο δεύτερο, ο Καντ εξετάζει τα περί της αριστοκρατίας και κατά πόσον οι τίτλοι είναι κληρονομούμενοι. Το δικαίωμα κατανομής των τιμών αναφέρεται στον ευγενή, ο οποίος φέρεται να διαφοροποιείται από την αστική τάξη του λαού. Η μεταβίβαση της τιμής επιτυγχάνεται με κληρονομικό τρόπο στους άρρενες απογόνους και μέσω αυτής η ευγενής καταγωγή μεταβιβάζεται σε θηλυκούς απογόνους απλής αστικής τάξης. Σημειώνεται ότι οι γυναίκες δεν μπορούν να μεταβιβάσουν, αν έχουν, την ευγενή τους καταγωγή στους συζύγους τους. Ως προς το συγκεκριμένο δικαίωμα τίθεται το ερώτημα αν ο ανώτατος κυβερνήτης του κράτους δικαιούται την ίδρυση μιας τάξης ευγενών ως κληρονομική τάξη που θα μεσολαβεί μεταξύ κυρίαρχου και υπηκόων. Σύμφωνα με τον Καντ: «Αυτό που δεν μπορεί να αποφασίσει ο λαός (το συνολικό πλήθος των υπηκόων) για τον εαυτό του και για τους συμπολίτες του δεν μπορεί επίσης να το αποφασίσει ο κυρίαρχος για το λαό».¹⁷³ Παρόλα αυτά, εάν έχουν παρεισφρήσει παλαιόθεν διάφορα κληρονομικά προνόμια στο μηχανισμό μιας κυβέρνησης, τα οποία αντιστρατεύονται το δίκαιο, την έννομη τάξη πραγμάτων εν γένει, τότε το κράτος δεν μπορεί να επιφέρει ουδεμία ανατροπή. Ο ηγεμόνας έχει το δικαίωμα να μην εμποδίσει την ύπαρξη τίτλων τιμής μέχρι να καταστεί εφικτή η αντικατάσταση της διαίρεσης μεταξύ κυρίαρχου, ευγενών και λαού από τη διαίρεση κυρίαρχου και υπηκόων.

¹⁷³ *MtH*, σ. 165.

Ως προς το δικαίωμα απονομής δικαιοσύνης, απονομής τιμωρίας και απονομής χάριτος: Όταν ένας πολίτης φέρεται να παραβιάζει το δημόσιο νομικό πλέγμα, τότε το συγκεκριμένο διάβημα ονομάζεται είτε έγκλημα είτε δημόσιο έγκλημα, και ο φερόμενος ως παραβάτης παύει αυτομάτως να λέγεται πολίτης. Υφίσταται μια διάκριση μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου εγκλήματος, το οποίο εκδικάζεται από την αστική και ποινική έννομη τάξη πραγμάτων, τον αστικό και ποινικό κώδικα δικαιοσύνης. Παραδείγματα ιδιωτικού και δημοσίου εγκλήματος. Η κατάχρηση, η υπεξαίρεση χρημάτων ή εμπορευμάτων που προορίζονται για συναλλαγές εμπορίου θεωρείται ιδιωτικό έγκλημα. Αντιθέτως η παραχάραξη χρήματος ή συναλλαγματικών ή μια ληστρική επίθεση εκλαμβάνονται ως δημόσια εγκλήματα. Τα εγκλήματα διακρίνονται ανάλογα με τον χαρακτήρα σε μικροπρεπή και βίαια. Ενώ στη φυσική κατάσταση είχαμε τη φυσική ποινή, κατά την διάπραξη ενός αδικήματος στο πλαίσιο της πολιτικής κοινωνίας επέρχεται η δικαστική ποινή, η οποία επιβάλλεται στον εκάστοτε επαγγελματία για το έγκλημα που διέπραξε.

Η δικαστική ποινή δεν πρέπει να χρησιμοποιείται ως μέσο απόκτησης άλλου αγαθού, διότι δεν είναι δυνατή η αναγωγή ενός ανθρώπου σε μέσο υλοποίησης των προθέσεων των άλλων πολιτών. Η δικαιοσύνη πρέπει να είναι αμερόληπτη και να μην ανταλλάσσεται με καμία ποινή. Πολύ χαρακτηριστική είναι η εξής ρήση: «όταν χάνεται η δικαιοσύνη, δεν έχει πλέον καμία αξία να ζουν άνθρωποι πάνω στη γη». Τι είδους τιμωρίες και σε τι βαθμό τιμωρεί η έννομη πράξη πραγμάτων, η δημόσια δικαιοσύνη; Κανένα άλλο από το αξίωμα της ισότητας· η θέση της βελόνας στη ζυγαριά της δικαιοσύνης δεν πρέπει να γέρνει περισσότερο προς την μια ή την άλλη πλευρά.¹⁷⁴ Το εν λόγω απόσπασμα επισημαίνει ότι οποιαδήποτε βλάβη προκαλεί κάποιος σε κάποιον κοινών πολίτη, την ίδια προκαλεί στον ίδιο του τον εαυτό. Το ποιοτικό και ποσοτικό στοιχείο της εκάστοτε ποινής καθορίζεται από το δικαστήριο, σύμφωνα με το λεγόμενο «δίκαιο της ανταπόδοσης», αν και πολλές φορές υφιστάμενες κοινωνικές διακρίσεις αναχαιτίζουν το αξίωμα της ίσης ανταπόδοσης. Το δίκαιο της ανταπόδοσης προβλέπει ότι, όταν κάποιος προβεί σε κλοπή της ιδιοκτησίας ενός συνανθρώπου του, στερείται αυτόματα την ασφάλεια κάθε δυνατής ιδιοκτησίας, διότι θα καταδικαστεί για το έγκλημα που διέπραξε. Υπάρχει και η θανατική ποινή για την περίπτωση δολοφονικής ενέργειας. Εν προκειμένω, πρόκειται για το αυστηρό δίκαιο της ανταπόδοσης. Ο Καντ τονίζει ότι ο αριθμός των

¹⁷⁴ βλ. Αγγελίδης, Γκιούρας, *Περί του δικαιώματος τιμωρίας και χάριτος*, σελ 212.

δολοφόνων, αυτών που είτε διέπραξαν είτε προκάλεσαν είτε συμμετείχαν σε φόνο, θα πρέπει να εξισώνεται με τους καταδικαστέους εις θάνατο. Άλλωστε αυτή είναι η επιταγή της δικαιοσύνης, ως ιδέα της δικαστικής εξουσίας, σύμφωνα με το *a priori* παγιωμένο και θεμελιωμένο νομικό πλαίσιο. Ένας υπήκοος τιμωρείται όχι επειδή θέλησε την τιμωρία, αλλά επειδή θέλησε μια ποινικώς κολάσιμη πράξη.

Η θανατική ποινή προβλέπεται από την ισχύουσα νομοθεσία για δύο είδους εγκλήματα¹⁷⁵ τα οποία σχετίζονται με το αίσθημα τιμής. Πρόκειται για το αίσθημα τιμής του φύλου και το αίσθημα της πολεμικής τιμής. Κατά συνέπεια το ένα έγκλημα αφορά στην μητρική παιδοκτονία και το άλλο στη μονομαχία, ήτοι στο φόνο του εν όπλοις συντρόφου.

4.5 Περί της σχέσεως του πολίτη προς την πατρίδα του και την αλλοδαπή

Ο Καντ κλείνει το κεφάλαιο για το πολιτειακό δίκαιο με παρατηρήσεις περί της εννόμου σχέσεως του πολίτη προς την πατρίδα του και την αλλοδαπή. Προβαίνει κατ' αρχάς σε ορισμούς των εννοιών που ενδιαφέρουν εδώ. Πατρίδα, λέει ο Καντ, είναι «η επικράτεια εκείνη της οποίας οι κάτοικοι ήδη βάσει του συντάγματός της, δηλαδή χωρίς να χρειάζεται να προβούν σε μια ιδιαίτερη έννομη πράξη (άρα βάσει της γεννήσεώς τους), είναι συμπολίτες μιας και της αυτής κοινότητας».¹⁷⁶ Επομένως, η επικράτεια στην οποία δεν είναι συμπολίτες, σύμφωνα με τον όρο αυτόν, δεν είναι η πατρίδα τους, αλλά η αλλοδαπή. Η δε αλλοδαπή μπορεί να γίνεται κατανοητή ως επαρχία, εφ' όσον αποτελεί μέρος της κυριαρχίας της χώρας εν γένει· μια επαρχία είναι μια κτήση του κράτους, μια δευτερεύουσα έδρα του σε σχέση με το έδαφος του κυρίαρχου κράτους που είναι η μητρόπολη.

Με βάση τα αναφερθέντα, ο Καντ εξηγεί ότι ο υπήκοος ή πολίτης μιας πατρίδας έχει το δικαίωμα της αποδημίας, διότι το κράτος δεν μπορεί να τον κρατήσει ως κυριότητά του. Μπορεί ωστόσο να εξαγάγει μόνο την κινητή και όχι την ακίνητη περιουσία του (εκτός κι αν πουλήσει την ιδιοκτησία του σε έδαφος). Ο αρχηγός της χώρας έχει, κατά την άποψη του φιλοσόφου, το δικαίωμα να ευνοεί την εποίκηση όπως και την εγκατάσταση ξένων αποίκων, υπό το όρο ότι δεν περιορίζεται η κυριότητα των υπηκόων του επί του εδάφους.¹⁷⁷ Ο αρχηγός της χώρας έχει επίσης το δικαίωμα να εξορίσει υπήκοο ο οποίος διέπραξε έγκλημα τέτοιο που καθιστά ολέθρια

¹⁷⁵ ό.π. σελ 216.

¹⁷⁶ *MtH*, σ. 177.

¹⁷⁷ *MtH*, σ. 177.

για το κράτος κάθε επικοινωνία των άλλων πολιτών μαζί του. Πρόκειται για το δικαίωμα της απελάσεως.

Αναφερόμενος στα δυνατά πολιτεύματα, ο Καντ επανέρχεται στο θέμα της σχέσης των τριών εξουσιών του κράτους: επισημαίνει ότι οι τρεις εξουσίες πηγάζουν από την έννοια της πολιτείας εν γένει και κατ' ουσίαν αντανακλούν τρεις σχέσεις της ενωμένης βούλησης του λαού και την ιδέα του αρχηγού του κράτους. Ο αρχηγός αυτός, παρατηρεί ο Καντ, είναι απλώς ένα νοερό πλάσμα, εάν στερείται φυσικού προσώπου, το οποίο εκπροσωπεί την ύψιστη κρατική εξουσία.¹⁷⁸ Η σχέση της κρατικής εξουσίας επί της βουλήσεως του λαού μπορεί να λάβει τρεις μορφές, είναι νοητή με τρεις διαφορετικούς τρόπους: είτε ένας κυβερνά όλους στο κράτος είτε κυβερνούν ενωμένοι μερικοί που είναι ίσοι μεταξύ τους είτε, τέλος, κυβερνούν όλοι μαζί τον καθένα, άρα και τον εαυτό τους.¹⁷⁹ Κατ' αντιστοιχία το πολίτευμα είναι είτε αυτοκρατορικό είτε αριστοκρατικό είτε δημοκρατικό. Εν προκειμένω ο Καντ αντιδιαστέλλει ανάμεσα στην έννοια του μονάρχη, ως εκείνου που έχει την ύψιστη εξουσία και αυτήν του αυτοκράτορα, ως εκείνου που έχει όλη την εξουσία· ο δεύτερος είναι ο ηγεμόνας, ενώ ο πρώτος απλώς τον εκπροσωπεί.

Ο Καντ παρατηρεί ότι το αυτοκρατορικό πολίτευμα είναι το απλούστερο, καθώς στοιχειοθετείται μέσω της σχέσης του ενός, του βασιλιά, προς τον λαό, και όπου ο νομοθέτης είναι μόνον ένας. Το αριστοκρατικό πολίτευμα περιλαμβάνει δύο σχέσεις, την σχέση των ευγενών, οι οποίοι είναι νομοθέτες, προς αλλήλους, ώστε να δημιουργήσουν τον ηγεμόνα, και στην συνέχεια την σχέση αυτών, ως ηγεμόνος, προς τον λαό. Τέλος, το δημοκρατικό πολίτευμα είναι το πιο σύνθετο, καθώς ενώνει πρώτα την βούληση όλων, ώστε μέσω αυτής της ενέργειας να διαμορφωθεί ένας λαός, έπειτα την βούληση των πολιτών, ώστε να δημιουργηθεί η μεταξύ τους κοινότητα, και τέλος αναδεικνύει για την κοινότητα αυτήν ως ηγεμόνα την ενωμένη βούληση των πολιτών.¹⁸⁰

Τέλος, ο Καντ επισημαίνει ότι, ως προς την ρύθμιση του δικαίου στο κράτος, το απλούστερο πολίτευμα, εν προκειμένω το αυτοκρατορικό, είναι και το καλύτερο, αλλά και το πιο επικίνδυνο για τον λαό, διότι μπορεί να διαφθαρεί σε δεσποτισμό. Όταν οι πολίτες είναι παθητικοί και υπακούουν σε εκείνον που τους κυβερνά, η απλότητα είναι ωφέλιμη. Ωστόσο, αυτό δεν τους καθιστά αληθινούς και ενεργούς

¹⁷⁸ *MtH*, σ. 178.

¹⁷⁹ *MtH*, σ. 178.

¹⁸⁰ *MtH*, σ. 179.

πολίτες. Σε σχέση με την αντίληψη ότι το αυτοκρατορικό πολίτευμα είναι καλό όταν ο αυτοκράτωρ είναι καλός (φωτισμένος μονάρχης), δηλαδή όταν δεν έχει απλώς αγαθή βούληση, αλλά και φρόνηση, ο φιλόσοφος παρατηρεί ότι η αντίληψη αυτή είναι μια απλή ταυτολογία και δεν λέει τίποτε παραπάνω από το ότι το άριστο πολίτευμα είναι εκείνο με το οποίο ο διοικητής του κράτους καθίσταται άριστος κυβερνήτης, κάτι που είναι αυτονόητο.¹⁸¹

Ο Καντ επανέρχεται επίσης στο θέμα της αρχής της πολιτικής κοινωνίας, ένα θέμα που, όπως είπαμε, απασχολούσε έντονα τους θιασώτες του φυσικού δικαίου. Η απόπειρα να εξιχνιάσουμε το ιστορικό τεκμήριο της αρχής της πολιτικής κοινωνίας είναι μάταιη, κατά την άποψη του Καντ, επειδή οι άγριοι, δηλαδή εκείνοι με τους οποίους εκκίνησε η πολιτική κοινωνία μέσω μιας πράξης πρωταρχικού συμβολαίου, δεν άφησαν κείμενα και τεκμήρια της ενέργειάς τους αυτής. Καθώς δεν άφησαν κάποιο κείμενο της υποταγής τους στον νόμο, μάλλον πρέπει να υποθεθεί ότι η πρωταρχική συνένωση έλαβε χώρα διά της βίας.¹⁸² Όταν δε η διερεύνηση περί ιστορικών τεκμηρίων της αρχής της πολιτικής κοινωνίας αποσκοπεί να θεμελιώσει το δικαίωμα μεταβολής της υφιστάμενης πλέον πολιτείας, τότε αποτελεί και πράξη αξιόποινη. Όπως καταλαβαίνουμε, μια τέτοια μεταβολή θα έπρεπε να πραγματοποιηθεί από τον λαό που θα στασίαζε, επομένως όχι βάσει της νομοθεσίας, αλλά ενάντια σε αυτήν, κάτι που αποτελεί, όπως είδαμε και παραπάνω, ανατροπή όλου του δικαίου και επομένως απαγορεύεται. Μια τέτοια μεταβολή δεν θα αποτελούσε μεταρρύθμιση, αλλά ανατροπή του κράτους και αναδόμηση αυτού, οπότε θα απαιτούσε ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο, επί του οποίου το προηγούμενο δεν ασκεί καμία επίδραση.¹⁸³

Ο Καντ παρατηρεί επίσης ότι ο ηγεμόνας (το νομοθετικό σώμα) θα πρέπει να μπορεί να μεταρρυθμίζει το υφιστάμενο κρατικό πολίτευμα, ώστε αυτό να εναρμονίζεται καλύτερα με την ιδέα του πρωταρχικού συμβολαίου, ώστε ο λαός να μπορεί να παραμένει ενωμένος, χωρίς αυτό να σημαίνει την κατάργηση του πρωταρχικού συμβολαίου του και την ανατροπή του πολιτεύματος. Η μεταβολή αυτή που διατηρεί τον λαό, δεν μπορεί να συνίσταται όμως στο να ανασυγκροτηθεί το κράτος με τέτοιον τρόπο, ώστε να αλλάξει η μορφή του πολιτεύματος. Δεν είναι, επί

¹⁸¹ *MtH*, σ. 179.

¹⁸² *MtH*, σ. 179.

¹⁸³ *MtH*, σ. 180. Ο Έρνστ Κασσίρερ, Καντ, η ζωή και το έργο του, σ. 576, σημειώνει ότι το καθολικό πνεύμα του πρωταρχικού συμβολαίου συνιστά το κατευθυντήριο νήμα και τον κανονισμό για τους επί μέρους τρόπους διακυβέρνησης και τους πολιτειακούς τύπους.

παραδείγματι, δυνατόν να συμφωνήσουν οι αριστοκράτες να συγχωνευθούν σε μια δημοκρατία, ωσάν να επαφίεται στην διακριτική ευχέρεια του ηγεμόνα σε ποιο πολίτευμα θέλει να υποτάξει τον λαό.¹⁸⁴ Αν ο αυτοκράτορας αποφάσιζε να μετατρέψει το πολίτευμα σε δημοκρατία, θα μπορούσε έτσι να αδικήσει τον λαό, σε περίπτωση που ο λαός απεχθάνεται το δημοκρατικό πολίτευμα.¹⁸⁵

Ο Καντ καταλήγει τους συλλογισμούς του περί του πολιτειακού δικαίου σημειώνοντας ότι οι αναφερθείσες μορφές του πολιτεύματος είναι απλώς το «γράμμα» της πρωταρχικής νομοθεσίας, ώστε να προκύψει πολιτική κατάσταση. Ωστόσο, το πνεύμα του πρωταρχικού συμβολαίου είναι η ιδέα επί τη βάσει της οποίας δημιουργήθηκε το κράτος. Ως εκ τούτου, η συντακτική εξουσία έχει καθήκον να προσαρμόσει το είδος της διακυβερνήσεως όσο το δυνατόν περισσότερο σε εκείνη την πρωταρχική ιδέα· εάν αυτό δεν μπορεί να συμβεί εφ' άπαξ, πρέπει να συμβεί σταδιακά, ώστε να προκύψει το μόνο θεμιτό αποτέλεσμα, δηλαδή η καθαρή πολιτεία, εντός της οποίας κυριαρχεί η έλλογη ιδέα που καθιστά την ελευθερία αρχή του δικαίου της πολιτείας.¹⁸⁶ Η αρχή της ελευθερίας αποτελεί άλλωστε όρο και προϋπόθεση κάθε καταναγκασμού σύμφωνα με τον νόμο, όπως είδαμε παραπάνω· και ο καταναγκασμός σύμφωνα τον νόμο απαιτείται για ένα νόμιμο πολίτευμα με την αυθεντική σημασία του κράτους. Μόνο υπό τον αναφερθέντα όρο το πολίτευμα καθίσταται σταθερό, διότι σε αυτήν την περίπτωση κυρίαρχος είναι ο νόμος, χωρίς να εξαρτάται από κανένα ιδιαίτερο πρόσωπο για να ισχύει. Έσχατος σκοπός κάθε δημόσιου δικαίου είναι η κατάσταση εκείνη στην οποία είναι δυνατόν να απονεμηθεί οριστικά στον καθένα ό,τι του ανήκει.¹⁸⁷ Τέλος, κάθε αληθινή πολιτεία δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα αντιπροσωπευτικό σύστημα του λαού (που μεριμνά για τα δικαιώματά του εν ονόματί του) μέσω της ένωσης όλων των πολιτών και μέσω των αντιπροσώπων τους.¹⁸⁸

¹⁸⁴ *MtH*, σ. 180.

¹⁸⁵ Ο Καντ επισημαίνει ως απόπημα την ενέργεια του Λουδοβίκου ΙΣΤ' να συγκαλέσει τις Γενικές Τάξεις το 1789, όπου, προκειμένου να απαλλαγεί από το αδιέξοδο του δημόσιου χρέους, μετέθεσε προσωρινά την ύψιστη εξουσία σε αυτές, καταργώντας έτσι το πρωταρχικό συμβόλαιο.

¹⁸⁶ *MtH*, σσ. 180-1. Σε αυτό το σημείο φαίνεται η προοδευτικότητα της καντιανής θεωρίας περί δικαίου. Ως εκ τούτου, δεν μπορούμε να ταυτισθούμε με την άποψη της Arendt, η οποία έβλεπε το υπό εξέταση κείμενο ως βαρετό και πεζό. βλ. σχετικά: Η. Arendt, *Η πολιτική φιλοσοφία του Κάντ*, μτφ. Β Ρωμανός, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2008, σελ. 22

¹⁸⁷ *MtH*, σ. 181.

¹⁸⁸ *MtH*, σ. 181.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

- Καντ Ιμμ., *Μεταφυσική των Ηθών*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκη, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 2013.
- *Κριτική του καθαρού Λόγου, Υπερβατική Διαλεκτική και Υπερβατική Μεθοδολογία. Εισαγωγή/μετάφραση*, Μιχαήλ Φ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα 1999.
- *Προλεγόμενα σε κάθε Μελλοντική Μεταφυσική*, μτφρ. Γ. Τζαβάρα, εκδ. Δωδώνη, 1983.
- *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, μτφρ. Γ. Τζαβάρα, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1984.
- *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκη, Εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2004.
- *Δοκίμια*, μτφρ. Ε.Π.Παπανούτσου, Εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1971.
- *Για την Αιώνια ειρήνη*, εκδ. Πόλις, μτφρ. Κ. Σαργέντης, Αθήνα, 2006.
- Αριστοτέλους, *Μετά τα φυσικά*, μτφρ. Καραστάθη Α., εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1993.
- *Περί ψυχής*, μτφρ. Χριστοδούλου Ι., εκδ. Ζήτρος, Αθήνα, 2003.
- Κικέρων, *Περί καθηκόντων (De officiis)*, μτφρ. Χαλκωματάς Δ., έκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2017.

Δευτερεύουσα Βιβλιογραφία

- Κλιματσάκης Π., *Συστηματική Εισαγωγή στον Γερμανικό Ιδεαλισμό. Καντ, Φίχτε, Σέλλινγκ, Χέγκελ*, Αθήνα, εκδ. Ροές, 2010

- Αγγελίδης, Γκιούρας, *Περί του δικαιώματος τιμωρίας και χάριτος*, σελ 212.
- Άρεντ Χ. *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Καντ*, μτφ. Β. Ρωμανός, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2008, σελ. 15-16.
- Βαλλιάνος, Π. *Φιλοσοφία στην Ευρώπη: Νεότερα και σύγχρονα ρεύματα* (19ος-20ος αιώνας), Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2004.
- Δημητρακόπουλου Μ., *Φιλοσοφία του γερμανικού ιδεαλισμού*, τεύχος 1^ο, προκριτική περίοδος, Αθήνα, 1979.
- Κασσίρερ Ερν., *Καντ, η ζωή και το έργο του*, μτφρ. Σ. Γερογιωργάκης, Αθήνα 2006.
- Λαβράνου Α., *Γνώση και πράξη*. Για τη σχέση θεωρητικού και πρακτικού λόγου στον Ιμμ. Καντ, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2010.
- Πελεgrίνης Θ., *Λεξικό της φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005
- Παγωνδιώτης, *Η καντιανή θεώρηση*, στο: *Φιλοσοφία και Επιστήμες στον 20ο αιώνα*, επιμ. Α. Μπαλτάς, 2013, ΠΕΚ, σσ. 93-117.
- Saage R., *Eigentum Staat und Gesellschaft bei Im. Kant*, Kohlhammer Philosophica, Stuttgart, 1973.
- Reiss, H., (ed.), *Kant's Political Writings*, Cambridge Univ. Press, 1970, transl. by H.B. Nisbet.
- Kant's Politics and the Enlightenment: Reflections on Some Recent Studies*, στο *Political Theory*, Απρίλιος 1999, σσ. 236-273.
- Riley P., *Kant's Political Philosophy*, Rowman & Allanheld, N. Jersey 1983.
- Encyclopedie de la Peiade, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, Η Καντιανή επανάσταση, μτφρ. Κ. Κατσιμάνη, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1982.

Flikschuh K. A., *Kant*, στο: *Political Thinkers, from Socrates to the Present*, ed. by D. Boucher and P. Kelly, Oxford Univ. Press, 2009.

Hassner, P. *Im. Kant*, στο: *History of political philosophy*, ed. by L. Strauss and J. Cropsey, University of Chicago Press, 1973.

Συλλογικό, *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους*. Hobbes, Locke ,Rousseau, Kant, Hegel, μτφρ. Αγγελίδης Μ., Γκιούρας Θ., εκδ. Σαββαλας, Αθήνα 2005.